

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА КУЛЬТУРОЛОГІЇ**

До захисту допустити:
Завідувачка кафедри,
доктор культурології, професор

Юлія САБАДАШ

«19» грудня 2023 р.

**«ФОТОДОКУМЕНТИ ЯК ІНСТРУМЕНТ ДОСЛІДЖЕННЯ
АРХІТЕКТУРНОЇ СПАДЩИНИ МАРІУПОЛЯ (2022-2023 РОКИ)»**

Кваліфікаційна робота
здобувачки вищої освіти
другого (магістерського)
рівня вищої освіти освітньо-
професійної програми
«Культурологія, культурне
розмаїття та розвиток
громади»

Афанасьєвої Наталії
Сергіївни

Науковий керівник: Сабадаш
Ю.С., доктор культурології,
професор

Рецензент: доктор
культурології, доцент
С.М.Холодинська

Кваліфікаційна робота
захищена з оцінкою _____
Секретар ЕК _____
«__» _____ 20__ р.

Київ – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ДОРЕВОЛЮЦІЙНА ПОШТІВКА ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ МАРІУПОЛЬСЬКОЇ АРХІТЕКТУРИ	8
1.1. Від перших типографій до друку видових фотографій.....	8
1.2. Сюжетні особливості документальних фотолистівок до 1917 року.....	20
1.3. Архітектурна спадщина на видових поштівках: будівлі, вписані в історію (за відкритими листами та архівними фотографіями Н.Афанасьєвої).....	36
РОЗДІЛ 2. ФОТОДОКУМЕНТУВАННЯ ЯК ЗАСІБ МУЗЕЄФІКАЦІЇ АРХІТЕКТУРНОЇ СПАДЩИНИ (1991-2023РР.)	53
2.1 Збереження архітектурної спадщини Маріуполя: реалізація державного пам'яткоохоронного законодавства	53
2.2 Проєкти із фотодокументування маріупольської архітектури (1991-2021рр).....	63
2.3 Архітектурна спадщина на документальних фотографіях Н.Афанасьєвої (2022-2023рр.).....	73
ВИСНОВКИ	85
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	90
ДОДАТКИ	108

ВСТУП

Початок повномасштабного вторгнення застав маріупольський культурний сектор на межі перетворень: у місті активно розвивалась музейна справа, збільшувалась кількість культурно-мистецьких фестивалів (як вузькоспеціалізованих, так і мультимистецьких), відкривались креативні простори та місця для відпочинку, виникали нові культурні та краєзнавчі ініціативи.

Важливим завданням креативного сектору Маріуполя був розвиток зацікавленості локальною історією (через туристичні екскурсії історичною частиною міста, які проводив креативний простір «Вежа»), пошук маріупольцями власної ідентичності, дослідження місцевої історико-культурної спадщини (наприклад, дослідження та просвітницька діяльність культурного центру «Порт культур»), а також збереження культурних пам'яток (проєкт «Життя дверей має значення», діяльність громадської організації «Архі-Місто»).

Важливі історико-культурні об'єкти у Маріуполі переважно розташовуються у межах «історичного центру» – вулиць, які були позначені на перших міських планах XVIII століття. До 2022 року, більшість із споруд знаходилась у приватній власності та представляла собою житлові будинки, зведені в останній чверті XIX – на початку XX століття. У комплексі, вони відображали неповторний архітектурний ландшафт і представляли унікальний урбаністичний портрет Маріуполя.

В наслідок російських бомбардувань, більшість із цих об'єктів отримала значні ушкодження, або була повністю зруйнована. Нажаль, будь-які ініціативи з надання охоронного статусу, або реставрації важливих історико-культурних пам'яток в Маріуполі, що мали місце до 2022 року, відтепер не мають сенсу. На сьогодні, коли місто знаходиться в окупації, необхідно ретельно відслідковувати поточний стан архітектурної спадщини, зберігати усі наявні фото- та відеоматеріали, які зображують маріупольську

автентичну архітектуру, задля збереження пам'яті про неї, а також для подальших робіт із відновлення унікального урбаністичного ландшафту міста.

Важливим напрямком дослідження фотодокументів – є збір автором оригіналів поштових листівок із видами Маріуполя, надрукованих протягом 1898-1917 років та укладання власної колекції. Найбільший архів такого виду джерела із дослідження маріупольської історії та культури, зберігався у Маріупольському краєзнавчому музеї, який згорів навесні 2022 року, вірогідніше, із колекцією відкритих листів.

Крім цього, база інших візуальних джерел (світлина довоєнного Маріуполя (2021р.), фотографії зруйнованої архітектури (2022р.), фотодокументи із зображенням поточного стану маріупольської архітектури) складається переважно на основі особистого архіву автора. Систематизація і опис вищезазначених джерел є підґрунтям для створення збірки документальних фотографій із зображенням трансформацій важливих історико-культурних пам'яток, починаючи із ХІХ століття.

У подальшому, фотодокументальні джерела автора можуть бути використані для створення музейних експозицій, пересувних виставок тощо.

Актуальність роботи зі збору та дослідження візуальних матеріалів (поштових карток, світлин різних періодів, зокрема зроблених у 2022-2023 років) є беззаперечною в умовах війни, коли щоденно в Україні знищуються архітектурні пам'ятки, а до частини з них досі відсутній фізичний доступ.

Об'єктом дослідження виступає архітектурна спадщина Маріуполя, зведена в останній чверті ХІХ – на початку ХХ століття. Дореволюційна забудова обрана у якості об'єкту дослідження, як автентична міська забудова, а також як найбільш уразлива категорія архітектури. Перспективою для дослідження стає вивчення маріупольської архітектури радянського періоду, якокремого феномену «радянзації простору».

Предметом дослідження стали фотодокументи із зображенням маріупольського архітектурного ландшафту: відкриті листи із видами

Маріуполя (1898-1917рр.), фотофіксації стану міської архітектури, зроблені протягом 1991-2021 років, світлини із зображенням наслідків російських бомбардувань Маріуполя, зроблені автором під час окупації міста (2022-2023рр.).

Мета дослідження: збереження архітектурної спадщини та пам'яті про неї через фотодокументальні джерела.

Реалізації поставленої мети сприяють наступні завдання:

1. Окреслити передмови появи поштівок із видами Маріуполя;
2. Дослідити сюжетні особливості маріупольських листівок, випущених до 1917 року;
3. Визначити особливості зображення визначних архітектурних пам'яток на видових листах (за архівами Н.Афанасьєвої);
4. Розглянути проблеми збереження автентичних маріупольських пам'яток з огляду на законодавчий аспект;
5. Вивчити досвід фотодокументування маріупольської архітектури на сучасному етапі (1991-2021рр.);
6. Провести фотофіксації поточного стану архітектури в окупованому Маріуполі та охарактеризувати характер ушкоджень, та трансформацій протягом (2022-2023рр.)

Джерельну базу дослідження складають описи Маріуполя, зроблені викладачами Маріупольської Олександрівської чоловічої гімназії, викладені у збірнику екскурсій «Маріуполь та його околиці» (1892р.) [53], роботи маріупольських краєзнавців М.Руденко [89], С.Бурова [19-22], Л.Яруцького [114-116], А.Проценко [85], метричні книги м.Маріуполя [61], роботи маріупольського дослідника і колекціонера Л.Морозова [65], дослідниці маріупольської архітектури О.Дейниченко [3;24;73;74], матеріали проектної документації історико-культурних опорних планів Маріуполя (1990-х років та 2019 року) [37;39;46;54;68;99;], законодавчі акти у галузі збереження культурної, зокрема архітектурної спадщини [79-84], а також роботи дослідниці убраністики Катеринославщини О.Бублик [18].

На сьогодні, в спеціальній науковій літературі дослідження архітектурної спадщини Маріуполя за фотодокументальними джерелами наразі відсутнє. Аналіз особливостей міського планування та загальна характеристика міської забудови була представлена у дослідженні О.Бублик [18]. Проте, поки жодне дослідження не присвячено маріупольським відкритим листам, як джерелам для вивчення історії та культури Маріуполя. Крім цього, фотодокументи із зображенням маріупольської архітектури 2022-2023 років – є унікальним авторським доробком, а відповідно, їх опис поки не має аналогів серед наукових досліджень.

Методологія дослідження. Дослідження архітектурної спадщини проводиться автором через збір та опис фотодокументальних джерел власного походження. Поштові картки (XIX-початок XX століття) обрані через їх уразливість, адже фактично вони одночасно є інструментом для збереження пам'яті про маріупольську автентичну архітектуру і унікальним антикварним предметом, який сам потребує захисту. Документальні фотографії, зроблені автором протягом 2022-2023 років (фотофіксації), становлять основу для дослідження процесів руйнації та видозмінення маріупольського архітектурного ландшафту. Світлини відображають масштаби зруйнованої російською агресією культурної спадщини, дозволяють кількісно визначити перелік важливих історико-культурних об'єктів, що були втрачені протягом 2022-2023 років.

Особистий внесок автора. Основні положення, викладені в даному дослідженні, фотофіксації, їх опис та загальні висновки зроблені автором самостійно.

Апробація результатів дослідження. Обговорення проблеми збереження архітектурної спадщини Маріуполя, а також представлення основних положень даного дослідження, було проведено автором під час виступів на міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях, круглих столах і конкурсах, зокрема на: круглому столі «Музеї та відродження культурного ландшафту» (18 трав. 2023 р. Київ) [6], круглому столі

«Культуровідповідне середовище під час війни» (м. Київ, 28 верес. 2023 р.) [7], I Міжнародному міждисциплінарному конгресі наукових досягнень, інновацій, новітніх технологій та суспільства (м. Сан Лоренсо, 5–6 жовт. 2023 р.) [9], конкурсі наукових проєктів «Дослідження молодих вчених: від ідеї до реалізації» (м. Київ, 21–22 квіт. 2023 р.) [10], декаді студентської науки (м. Київ, 2023 р.) [11], на III Міжнародній науково-практичній конференції «Феномен культури постглобалізму» (м. Київ, 22 листоп. 2022 р.) [12], I Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Студії з інформаційної науки, соціальних комунікацій та філології в сучасному світі» (26 жовт. 2023 р. Київ, 2023 р.) [13], Всеукраїнській науково-практичній конференції «Новітні дослідження культури і мистецтва: пошуки, проблеми, перспективи» (м. Київ, 18 трав. 2023 р.) [14], IV Міжнародній науково-практичній конференції «Феномен культури постглобалізму – контекст військових конфліктів» (м. Київ, 22 листоп. 2023 р.) [15]. Крім цього, результати дослідження видової поштівки як фотодокументального джерела, були представлені в фаховій статті, опублікованій у Віснику Маріупольського державного університету. Серія: Філософія, культурологія, соціологія [8].

РОЗДІЛ 1

ДОРЕВОЛЮЦІЙНА ПОШТІВКА ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ МАРІУПОЛЬСЬКОЇ АРХІТЕКТУРИ

1.1. Від перших типографій до друку видових фотографій

Видавнича справа є важливим підґрунтям для розквіту міської культури та урбаністики. Друкована продукція у дореволюційних містах була не просто складовою культури, а фактично, майже єдиним засобом для її збереження та поширення. Маріупольські типографії не обмежувались виданням газет, державних постанов та окремих оголошень. На сьогодні, до нас дійшло чимало театральних афіш [16], рекламних листків, поштівок, наукової літератури та художніх книг [101], виданих у Маріуполі до 1917 року. Вони транслиують культурні забаганки містян, особливості міської архітектури та містобудування, рівень економічного розвитку, представляють етнографію регіону тощо.

Про зародження видавничої справи, маріупольський краєзнавець Л.Д. Яруцький пише: «Засновником друкарської справи в Маріуполі став жіночий кравець Соломон Горелік. 1870 року відкрив він у місті друкарню, дуже примітивну. Незабаром збанкрутів і друкарня перейшла до рук його родича Губермана. Пізніше у Маріуполі з'явилися друкарні Шпарбера та братів Гольдрін» [114, с.34].

Ці відомості не зовсім коректні. Зі звіту про «Друкарську справу в Маріуполі», укладеного викладачем Маріупольської Олександрівської чоловічої гімназії Олександром Федоровичем Петрашевським, можна дізнатись, що зародження видавничої справи дійсно пов'язують із ім'ям маріупольського майстра з виготовлення жіночого плаття Соломоном Гореліком [53, с.299]. Він, як і багато інших місцевих підприємців, замовляв рекламні оголошення в інших містах (наприклад, у Таганрозі, через його територіальну наближеність, часто у губернській столиці — Катеринославі).

У 1870 році, замість замовлення реклами, він придбав у Таганрозі шрифтові пари та друкарський станок, власноруч приготував фарбу для друку та найняв робітників. Колектив першої типографії із трьох працівників та власника – пана Гореліка, розмістився у майстерні кравця. Певний час Соломон керував типографією одноосібно, проте у 1874 році, співвласником став його родич на прізвище Губерман (ім'я невідомо) (за даними Л.Д. Яруцького, він отримав типографію як наступник, а не співвласник).

Вірогідніше, на друковану продукцію попит тільки збільшувався, бо перші маріупольські типографи придбали ще один друкарський чугуний станок та збільшили кількість шрифтів. Згодом, Губерман викупив частку у свого компаньона, збільшив кількість робітників вдвічі та відмовився від виготовлених власноруч фарб, їм на заміну прийшли фарби спеціалізованих типографічних фабрик [53, с.299]. Успіху їх справа не мала через поліграфічну непрофесійність Гореліка: неякісні фарби, неакуратні та брудні оголошення [89], які були на початку, обумовили подальше негативне ставлення до маріупольських видавців. Крім цього, навіть після поліпшення матеріалів та якості кінцевих продуктів, міські заклади та підприємці продовжували замовляти друковану продукцію в інших містах.

Гідну конкуренцію Губерману склав дворянин Лев Антонович Залюбовський [53, с.299].

Серед маріупольських домовласників 1910 року [45, с.214] прізвище Залюбовських зустрічається лише раз, при цьому власницею будинку на вулиці Грецькій вказана Олена Михайлівна Залюбовська. З метричної книги за 1876 рік, дізнаємось, що це його дружина: у червні у подружжя Залюбовських – Лева Антоновича та Олени Михайлівни в Маріуполі народилась донька [61, с.76]. Наразі важко визначити де саме знаходилась типографія: в особистому будинку на Грецькій вулиці чи в іншому арендованому.

Лев Антонович до розвитку друкарської справи у Маріуполі підійшов значно професійніше, ніж його попередники. У 1876 році, перед купівлею

необхідного обладнання він домовився із керівниками місцевих установ про майбутні замовлення. Після отримання гарантій від них, Залюбовський купив у Харкові друкарську машину та до 50 сортів шрифту [53, с.300].

Проте рік вказаний Петрашевським помилковий. Першим, із нині відомих видань Залюбовського, є Звіт Маріупольської повітової земської управи Маріупольському повітовому земському зібранню, чергової сесії 1875 року [70].

Замовниками Залюбовського, переважно, були Маріупольське повітове земство та Маріупольська міська дума. У типографії друкували протоколи та постанови, збірники зібрань тощо.

Кількість робітників у типографії іноді доходила до 12 людей. Проте, заробітки залишались невеликими, через що власник, продав типографську машинку із шрифтами за 4 тисячі рублів, хоча її обладнання йому обійшлося втричі більше [53, с.300]. Останні видання Залюбовського, із нині відомих, надруковані були у 1878 році [71].

Згодом, типографія Лева Антоновича перейшла до Олексія Андрійовича Франтова. Олександр Петрашевський повідомляє: «Прийнята від Залюбовського типографія складалась із однієї скоропечатної машини в два наклади; шрифтів було близько 20 пудів, але вони були старі та дуже збиті» [53, с.300].

Роками у мешканців міста було упереджене ставлення до видавничої справи та маріупольських типографій. «Багато треба було застосувати енергії пану Франтову, людині без коштів, і без усяких знань у типографській справі, щоб не тільки поставити типографію в те положення, в якому вона зараз знаходиться, а й знищити у мешканцях м.Маріуполя те упередження, яке вони відчували до друкарської справи», - йдеться у звіті про друкарську справу [53, с.301].

За відомостями О. Петрашевського, першим замовником Франтова, було Товариство взаємного кредиту, хоча із достеменно відомих видань

найпершим є історична записка про маріупольську гімназію [66, с.85] видана у 1881 році.

У Олексія Андрійовича активно друкували звіти Маріупольська повітова земська управа, Маріупольська Олександрівська чоловіча гімназія, Маріупольська Маріїнська жіноча гімназія. Крім цього, типографія Франтова виконувала приватні замовлення на друк художньої та наукової літератури. На початку типографської діяльності, Олексій Андрійович спробував себе і в якості видавця – ним був випущений Маріупольський народний настільний календар на 1884 рік, а також кишеньковий календар на 1885 рік. При цьому останній, був випущений у досить великій кількості – 3000 примірників [55, с.69].

Випуск великих тиражів був можливий при якісному типографічному оснащенні. Завдяки проведенню екскурсії студентів Маріупольської Олександрівської чоловічої гімназії до типографії Франтова, до нас дійшли відомості щодо її укомплектування. Типографія Олексія Андрійовича складалась з:

- двох швидкодрукарських машин (широкоформатної машини Зіглера та машини для дрібного друку із форматом не більше письмового листа);
- ручної перфорувальної машини;
- верстата для нанесення на папір поперечних та поздовжніх ліній;
- двох різальних машин (одна для нарізки картону, інша для паперу);
- 3-х ручних нумерувальних апаратів;
- зшивальної машини (для книг та зошитів);
- 2-х літографських верстатів та 18-ти літографських каменів різного розміру.

Крім цього, типографія Франтова мала до 400 сортів шрифту та інших матеріалів для декорування робіт – віньеток, прикрас, політипажів тощо.

О.Петрашевський пише: «Пан Франтов зустрів нас досить привітно, сам особисто познайомив учнів з влаштуванням машин та ходом самої справи, зі зразками свого друку і тут же, на очах учнів, були набрані та надруковані картки: «Екскурсія Маріупольської Олександрівської чоловічої гімназії 23 квітня 1892 року» [53, с.302-303].

Цей переказ, а також дані про перелік обладнання свідчить про можливість типографії випускати і поштові картки із видами Маріуполя, проте даних недостатньо, щоб однозначно стверджувати це. Крім цього, до 1894 року було заборонено надсилати через поштове відомство відкриті листи, виготовлені приватними підприємцями [26, с.308], через що їх випуск, вірогідніше, до цього року в Маріуполі не відбувався.

Відомо, що на межі століть, Олексій Франтов вирішує друкувати періодичку: 15 грудня 1899 року виходить громадська та торгово-промислова газета «Маріупольський довідковий листок» [89]. За іншими даними, газету друкували в типографії Лейба Шпарбера [21].

Неточність між маріупольськими краєзнавцями можна пояснити відсутністю копій газетних номерів, а також тим, що перша газета в Маріуполі друкувалась з 15 грудня 1899 року по 14 січня 1901 р. та типографія, вірогідніше, могла змінюватись.

Найпізнішим виданням типографії О.А.Франтова, маріупольські краєзнавці (Руденко, Яруцький) вважали книгу Петра Валерійовича Каменського «Історія одного дня. Достовірне сказання», випущену у 1901 році.

Насправді видання вийшло у двох частинах: перше у 1900 році в Катеринославі (надруковано у типо-літографії М.С. Копилова), а друге – дійсно у Маріуполі в 1901 році. Проте друком займався не Франтов, а типографія під керівництвом родини Шпарбер (Шпарберг) [38].

Можна зробити припущення, що помилка у відомостях краєзнавців вийшла через те, що типографія знову була перепродана і перейшла від

Олексія Андрійовича до Лейба Янкелевича Шпарбера. Проте це не так, адже у 1901 році вони випускали друковану продукцію одночасно.

У 1901 році, типографія Франтова ще працювала, останнім на сьогодні відомим виданням, є Звіт маріупольської повітової земської управи за 1907 рік [72].

Поступово, кількість видавців у Маріуполі збільшувалась, при чому працювали типографії вже одночасно, а не змінювали одна одну, як було протягом 1870-х років.

Разом із Олексієм Франтовим (чия типографія знаходилась «недалеко від гімназії» по вулиці Георгіївській [53], ще у 1894 році, у Маріуполі почала працювати типографія (типо-літографія) катеринославського друкаря Шпарбера на Катерининській вулиці [45, с.188].

Його друкарська діяльності почалась у Катеринославі не пізніше 1893 року, адже саме тоді вийшло видання П.Ф.Єгорова «Практичний спосіб «легко навчитися правильно писати» для самонавчання» [29].

Наступного 1894 року, він відкриває «філію» типографії у Маріуполі. Шпарбер друкує чимало художньої літератури, випускає книгу відомого громадського діяча, агронома та садовода Георгія Псалті «Штучний вивід курчат (інкубація). Вид. 2-е виправлене та доповнене» (Маріуполь, 1895р.) [36], займається друком земських протоколів як в Маріуполі, так і в Катеринославі.

Після 1901 року, вже з вищезгаданої книги Каменського «Історія одного дня», до типографської справи батька долучається син Лейба Янкелевича – І.Л.Шпарбер [38]. Типографія «І.Л.Шпарбера» працювала з 1901 по 1917 рік, про що є відповідна згадка у Катеринославському адрес-календарі за 1917 рік [30, с.418].

Крім згадки Шпарбера (у документі прізвище вказано як Шпарберг), є відомості і про інших типографів, які працювали до 1917 року включно. Це типографія Сімхи Авраамовича Копкіна, Сандомирського, братів Гольдрін, а також типографія «Друкарське Мистецтво».

Прізвище Копкін дуже відомо серед маріупольських істориків та краєзнавців через видання «Адрес-Календар «Весь Маріуполь і його повіт». Збірник за задумкою повинен був бути щорічним, проте вийшов тільки один раз – у 1910 році. Книга є цінним джерелом із дослідження історії та культури Маріуполя, адже має «необхідні відомості як загальні календарні, так і довідкові місцеві» [45, с.5]. Зокрема, саме завдяки цьому виданню, ми знаємо про розташування маріупольських книжкових магазинів, видавництв та деяких типографій. Наприклад, типографія видавця Копкіна знаходилась на перетині Катерининській та Харлампіївської у будинку Гуровича, там же знаходилась редакція газети «Маріупольське життя».

Із вказаних типографій, варто згадати підприємство братів Емануїла та Авраама Ісаєвичів Гольдрін, яке знаходилось на вулиці Катерининській у будинку Томазо (відомий на сьогодні як готель «Континенталь»). Тут же знаходився й їх книжковий магазин [45, с.180]. В «Адрес-календарі», було надруковано їх рекламне оголошення: «Електротипографія, фабрика копіювальних і конторських книг та інших переплетених виробів» [45, с.29].

«У 1904 році була заснована електротипографія братів І. (помилково «І», правильно – Емануїл) та А. Гольдрін. За даними Маріупольського краєзнавчого музею, в ній було найсучасніше на той момент поліграфічне обладнання і навіть свій дизель-генератор, який освітлював не лише друкарню, а й найбільший у Маріуполі готель «Континенталь». Розташовувалася типографія у підвалах цього ж готелю в центрі міста на вул. Харлампіївській, 17. Після встановлення у Маріуполі радянської влади друкарню братів Гольдрін було націоналізовано та передано до комунальної власності міста. До друкарні братів Гольдрін звели обладнання з інших націоналізованих типографій. Так було засновано міську друкарню», - пише головний редактор «Приазовського робочого», заслужений журналіст України Микола Токарський у статті «Типографії «Приазовського робочого» - 105 років!» [95].

Цікаво, чому саме 1904 рік, було прийнято вважати заснуванням типографії родини Гольдрін, адже їх видання почали з'являтися не пізніше 1900 року.

Голова сімейства Гольдрін Ісай проживав на вулиці Великій Садовій (сучасна вулиця Пушкіна) [45]. У 1900 році, його син Емануїл зайнявся друкарством. Першим, на сьогодні відомим виданням, є «Звіт маріупольської жіночої суботньої школи за період з листопада 1898 р. по червень 1900 р.», (м.Маріуполь, тип. Е. Гольдріна, 24 стор., 150 екземплярів) [69].

Можна висунути припущення, що у вищезгаданій статті мався на увазі рік, коли почала працювати типографія саме братів Гольдрін, а не одного Емануїла, проте і ця версія не витримає критики, адже до 1908 року включно він працював самостійно. Про це свідчить видання, датоване 1908 роком: «Журнали чергових та надзвичайних засідань Маріупольської міської думи за 1907 рік». Відомості про типографію маємо наступні: Маріуполь. Типографія Е.І. Гольдрін, 1908. В наступному році, такі ж журнали засідань видавались вже братами Гольдрін, а не одноосібно Емануїлом [18, с.267].

Можна зробити висновок, що з середині 1908 року, до Емануїла долучився його брат Авраам Ісаєвич і типографія почала носити ім'я «електротипографія Братів Емануїла та Авраама Гольдрін». Приблизно в цей період, типографія починає випуск листівок із видами Маріуполя, про що сповіщав спеціальний напис на обороті: «Видання магазину Бр. Гольдрін в Маріуполі».

У 1909 році, в Харкові виходить Довідкова книга «Фабрики, заводи та рудники Донецького басейну». У розділі, присвяченому типографіям – вказані прізвища власників, завідуючого підприємством (часто власник передавав правничі повноваження іншій особі), місцезнаходження контори, а також кількість робітників та суму виробництва. Із вказаних 36 типографій, найбільшим за сумою та кількістю робітників було підприємство братів Гольдрін – 30 працівників та 18000 рублів [96, с.196-199].

Не дивлячись на велику кількість працівників та найпрофесійніше поліграфічне обладнання, родина Гольдрін не стала першим видавцем маріупольської поштівки.

Після 1894 року, коли поштовим департаментом було дозволено надсилати бланки відкритих листів приватного виготовлення, у Катеринославській губернії розпочався «видавничий бум». До цього, монопольне право на випуск поштівок належало поштовому відомству. Поштово-телеграфна контора була зображена на листівках, виданих Книжковим магазином Спадкоємців Приходько-Пихненко після 1904 року. Проте, вірогідніше, самотійно ані вона, ані Маріупольська земська управа не друкували листівки у XIX столітті.

Перші відкриті листи із видами Маріуполя, були надруковані у 1898 році [65, с.5]. При цьому достеменно невідомо, хто саме був їх замовником: друком займався відомий австрійський видавець Юліус Кітл (місто Моравське Острау — Австро-Угорщина). На лицьовому боці таких поштівок було надруковано: «Mariupol am asovschen Meere. Mariupol au mere de asove» (Додаток 1).

Часто, маріупольці виправляли ці написи. Так, наприклад, кожна листівка Фанні Деспот, яка надсилалась з Маріуполя, була з виправленою наддруківкою: листівка із видом на Катерининську вулицю (архів Н.Афанасьєвої), датована 23/4.02.1900 р. (Додаток 2); Вид на парохід та залізницю, 05.06.1900 (Додаток 3) тощо.

Цікаво, що та сама серія містила і коректний напис. При цьому, виправляли і його, перетворюючи на «Marioupol ?/mer d ' asov» (відправник Валентина Хараджаєва) — листівка із зображенням портової пристані із залізницею, пройшла пошту у травні 1900 р. (Додаток 4); судна в гавані, пройшла пошту 19.03.1900 р. (Додаток 5) тощо.

Фанні Деспот та Валентина Хараджаєва – представниці одних із найбагатших родин-підприємців Маріуполя. Через те, що у Деспотів була серія з одним написом, а у Хараджаєвих з іншим, можна було б висунути

припущення, що листівки із серії «Маріуполь на Азовському морі» замовлялися персонально для членів цих сімей. Проте для своїх листів такі поштівки використовували й інші, зокрема, відомий французький археолог та мандрівник Барон де Бай (зображення Маріупольської Земської управи, листівка пройшла пошту 18.09.1899) (Додаток 6).

Проаналізувавши скан-копії поштівок, надрукованих Юліусом Кітлом, можна стверджувати, що вони друкувались приблизно до 1902 року (останньою із нині відомих, є листівка із видом на маріупольську залізницю, пройшла пошту у жовтні 1902 року) (Додаток 7).

Серія «Маріуполь на Азовському морі» замовлялась невідомим підприємцем, хоча є декілька аргументів на користь того, що це був маріупольський видавець. По-перше, видові листи були надруковані у 1898 році, через чотири роки від того, як з'явився дозвіл на їх друк – це дуже короткий термін, щоб висунути припущення що замовником виступала столиця. По-друге, серед видових поштівок із зображенням інших міст, які випускав Юліус Кітл немає примірників, які б були схожі на серію «Маріуполь на Азовському морі» – фігурний шрифт, спосіб розташування зображення, свідчать про унікальний художній задум видавця. Крім цього, листівки подібного формату (але з іншими шрифтовими парами) будуть згодом з'являться у Маріуполі завдяки видавництву Книжкового магазину Приходько-Пихненко.

Саме ім'я Сави Івановича Приходько-Пихненко найпершим з'являється на відкритих листах із маріупольськими видами. Його книжковий магазин, який виступав замовником видових поштівок, почав працювати у 1895 році [65, с.28], знаходився у будівлі готелю «Континенталь» і не мав власної типографії. Не дивлячись на те, що його сусідами за приміщенням були брати Гольдрін, Сава Іванович перші свої серії друкував у Фототипії Шерер, Небгольц и Ко, яка знаходилась у тогочасній столиці. Такі листівки серед філокартистів вважаються досить коштовними і називаються «червоний

Шерер» (через те, що типографія при друці використовувала червону фарбу, що відрізняло її від конкурентів та привертало увагу клієнтів).

Одна з перших листівок, яка надрукована за замовленням маріупольського книжкового магазину Приходько-Пихненко і зберіглася до сьогодні, датована 6-м серпня 1901 року. На ній зображена Олександрівська чоловіча гімназія, про що свідчить спеціальний напис на лицьовому боці: «МАРИУПОЛЬ — MARIOUPOL. №10. Олександрівська чоловіча гімназія. — Gymnase Alexandre pour garçons» (Додаток 8).

Проаналізував поштові листівки із видами Маріуполя, які є у відкритому доступі, відзначаємо, що Сава Іванович, фактично був єдиним маріупольським видавцем листівок, ще декілька років. Це можна визначити за аналізом зоротної боки маріупольських поштівок.

Справа в тому, що після 1904 року, у поштовій справі відбулися зміни – зворотній бік відкритих листів мав розділятися на дві частини: для кореспонденції та написання адреси. Крім поштівок Приходько-Пихненко, не мали такого розділення видові фотографії, випущені Книжковим магазином Маріупольської земської управи (типографія, яка займалась друком невідома) (Додаток 9). В цей час Земство випустило лише декілька таких видів.

Протягом 1904-1907 років, проходили пошту листи, видані все ж таки переважно Книжковим магазином Приходько-Пихненко, хоча поступово у Маріуполі стало з'являтися все більше видавців. Попит на відкритий лист в Маріуполі збільшувався: зростала кількість населення, приїжджала велика кількість іноземних підприємців та фахівців, місто було важливим транзитним місцем для мандрівників. Через це, все більше маріупольських підприємців починали займатися виданням власних поштівок.

Типографія родини Гольдрін, почала випускати видові листівки тільки після 1908 року (Додаток 10), не дивлячись на те, що сама типографія працювала вже досить давно. Першою, на сьогодні відомою, листівкою їх

видавництва є поштівка із зображенням вугільного елеватора в маріупольському порту

Приблизно у цей же період, у Маріуполі з'являються нові серії, випущені вже за замовленням Книжкового магазину спадкоємців Приходько-Пихненко, а не Савою Івановичем особисто. Вони друкують листівки у Стокгольмі — через відоме Акціонерне товариство Гранберг, про що на зворотньому боці є особливий напис: «Акц. О:во Гранбергъ в Стокгольме» («Загальний вид порту», пройшла пошту у Маріуполі 24.08.1909р.). У 1910 році, там же починають замовляти листівки із видами Маріуполя Табачний магазин М.М.Нерофіді.

Окрім, маріупольських видань, поштівки із видами Маріуполя з'являються за замовленням Видавництва «Контрагент-Печати» (м. Москва), Видавництва О.С.Суворіна (м. Москва). Деякі надруковані екземпляри не мали жодних позначок, які б допомогли їх ідентифікувати (Додаток 11), а окремі поштівки створюватися маленькими тиражами невідомими видавцями за конкретною тематикою. Прикладом останнього, є листівки видання В.І.Павлова, що були присвячені маріупольським металургійним підприємствам – «Нікополь» (Додаток 12) та «Провіданс» (Додаток 13).

Загалом, відкритий лист наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття, екстенсивними темпами набирає популярності. Маріуполь не став виключенням: зростала кількість населення, приїжджала велика кількість іноземних підприємців та фахівців, місто було важливим транзитним місцем для мандрівників.

Під час дослідження процесу зародження маріупольських типографій, визначено хронологічні межі розвитку міських типографій від 1870 до 1917 року та окреслені основні постаті, які займались видавничою та друкарською справою у місті.

Визначено, що протягом 1898 – 1917 років, було видано більше 450 поштівок із видами міста та його околиць [65, с.99]. Вони, фактично, дозволяли не тільки спілкуватись та обмінюватись думками, а й представляти

приазовське місто за його межами – в інших містах країни та закордоном, розповідати адресатам про місце свого перебування через листівку, показувати важливі архітектурні споруди та описувати загальний міський ландшафт Маріуполя.

Проаналізовано низку краєзнавчих праць, присвячених розвитку друкарської справи в Маріуполі, звернено увагу на деякі історичні неточності, які у них присутні. Наприклад, доведено, що роком заснування типографії Залюбовського є не 1876, а 1875 рік, а типографія родини Гольдрін почала працювати у 1900 році, а не 1904, як було прийнято вважати раніше.

Загалом, дослідження історії розвитку друкарства та випуску фотодокументальних поштівок на території Маріуполя та Приазов'я, має неосяжні перспективи, зокрема у галузі сюжетних особливостей відкритих листів.

1.2. Сюжетні особливості документальних фотолистівок до 1917 року

Визначивши хронологічні межі видання дореволюційних маріупольських фотолистівок: від 1898 – до 1917 року, варто звернути увагу на їх сюжетні та композиційні особливості.

Основні сюжети, які використовували фотомайстри, показували місто з найкращих його боків: на листівках розміщували фото визначних архітектурних споруд, конструкторсько-технічних досягнень (як, наприклад, конструкції заводу Нікополь-Маріупольського Товариства, що були морем переправлені до Приазов'я із Сполучених Штатів Америки). Вдалі ракурси, дозволяли не просто пропагувати культуру Маріуполя, а й показувати його найкращі місця всьому світові.

Фотолистівка кінця XIX – початку XX століття, виходить за межі засобу спілкування і стає повноцінним інструментом туристичної реклами. Листівки «мали завдання репрезентувати всі пам'ятки та просто цікаві місця

того чи іншого міста, зробити його більш привабливим для туристів, паломників, комерсантів» [1].

Сюжети, які розміщували на відкритих листах, фактично, повинні були представляти Маріуполь (образ міста, його досягнення, зокрема архітектурні) в інших містах Російської імперії та закордоном. Через це, вкрай важливо досліджувати міський ландшафт за візуальними матеріалами ХІХ-ХХ століття, адже вони відображають середовище таким, яким його бачили безпосередні учасники епохи – автори фотознімків і видавці.

За відомостями Дмитра Янатьєва, менше ніж за двадцять років друку відкритих листів, у Маріуполі було випущено більше 200 видів поштівків із місцевими видами [113]. У визначений період, фотолистівки випускали не менше 9 видавців, основними варто вважати не менше 5 видавців (табл. 1.1). Деякі із них знаходились безпосередньо в місті і друкували поштівки за матеріалами, які отримували у місцевих фотохудожників.

Таблиця 1.1. Основні видавці поштівків із видами Маріуполя

	Видавець	Орієнтовні роки випуску поштівків	За чіями матеріалами друкувались
1.	Невідомий. Серія листівок «Маріуполь на Азовському морі». Композиційно нагадують поштівки, видані книжковим магазином Приходько-Пихненко	1898-1904р.	<i>Відомості відсутні</i>
2.	Книжковий магазин Сави Івановича Приходько-Пихненко	1901 -1904р.	Анісім Стоновський
	Книжковий магазин Спадкоємців Приходько-Пихненко	1905 - 1909	<i>Відомості відсутні</i>
3.	Книжковий магазин Маріупольського Земства	До 1904 - 1918	Частково за фото М.Улахова
4.	Брати Гольдрін	1908 - 1919	А.Целинський
5.	Табачний Магазин Нерофіді	1910 - 1918	<i>Відомості відсутні</i>

Маріупольський краєзнавець, Л.П. Морозов, під час систематизації листівок у своєму збірнику «Маріуполь на видових листівках. Ілюстрований каталог 1898 – 1917 рр.», впорядковує поштівки за такими категоріями:

- Сувенірні листівки і монтажі з декількох видів;
- Загальні види міста та окремих районів;
- Вулиці;
- Будівлі;
- Міський сад і сквери;
- Пристані в гирлі річки «Кальміус» (Біржа та порт заводу «Провіданс»);
- Порт;
- Завод «Нікополь»;
- Завод «Руський Провіданс» [65, с.11].

Подібне розподілення зроблене на основі підписів тих, чи інших листівок (за винятком випадків, коли такі підписи не наносились). Для дослідження сюжетів, які знайшли відображення на маріупольських поштівках, пропонуємо відкриті листи та зображення, розміщені на них класифікувати наступним чином:

- Міський ландшафт (види Маріуполя, його околиці, вулиці міста, громадські місця та місця дозвілля, природні краєвиди);
- Архітектура;
- Сакральні споруди;
- Порт та пристані;
- Промислові підприємства (Металургійний завод Нікополь-Маріупольського Товариства, Акціонерне товариство «Руський Провіданс» в Маріуполі).

Перша серія листівок із видами Маріуполя «Маріуполь на Азовському морі» (видавець невідомий, типографія Юліуса Кітла) містить 19 зображень [26, с.89-99]. У ній активно використовували сюжети, які на той час підтверджували статус Маріуполя як важливого торгівельного та

логістичного центру. Звідси активне використання фотографій із залізницею, вантажними вагонами, портовою інфраструктурою, причалами тощо. Часто, зображення із ними могли лиш незначно відрізнятися один від одного. Наприклад, листівки із зображенням порту: Судна в гавані, Порт із залізницею (Додаток 14-15), або залізниці: Паровоз на мосту, Паровоз на насипу (Додаток 16-17).

Серія також демонструвала загалі краєвиди Маріуполя та його околиць. Наприклад, Загальний вид на Маріуполь з гирла Кальміусу, Вид на центральну вулицю міста – Катерининську тощо.

Окрема категорія знімків – фото сакральних споруд. У житті маріупольців, церква займала важливе місце. До приходу греків на територію сучасного Маріуполя, у гирлі річки Кальміус знаходилась Свято-Миколаївська церква, прихожанами якої були мешканці запорізького поселення. Після переселення греків, на її місці був зведений Собор Святого Харлампія (після зведення нового Харлампіївського собору пізніше перейменований на Катерининську церкву).

Будівництво собору з дзвіницею, було завершено у 1892 році, і у такому вигляді будівля стала найбільшою у тогочасному Маріуполі (загальна місткість була приблизно 5 тисяч людей, при кількості населення 20 тисяч) [77]. З оглядом на ці факти, видається дивним, що храм не був розміщений одноосібно на жодній листівці у серії «Маріуполь на Азовському морі».

При цьому, на поштівках були зображені Маріїнська церква та Церква Різдва Богородиці. Як елемент загального пейзажу, на фотолистівках все ж присутній Харлампіївський собор (вид на Катерининську вулицю) (Додаток 18), а також Церква Марії-Магдалини, Каплиця на перетині Катерининської (сучасного проспекту Миру) та Грецької вулиці (Додаток 19).

Міський ландшафт та пейзажі міської забудови представлені у серії «Маріуполь на Азовському морі» досить обмежено. Наприклад, для єдиного у серії (окрім головної Катерининської) зображення міських вулиць обрана – Таганрозька (сучасна вулиця Куїнджі), із Маріїнською церквою на горизонті

(Додаток 20). На світлині відображена одноповерхова забудова та сцени міського життя – на першому плані пасуться качки, трохи далі маріупольці (жінки у платках, чоловік у костюмі з фуражкою), дивляться у камеру, на гору їде віз з кінями. Автор знімку віддає перевагу зображенню простого життя на периферії, аніж ожвавленим вулицям у центрі міста.

Люди зафіксовані не на кожній світлині, саме тому їх наявність на окремих є великою цінністю. Наприклад, на листівці із власного архіву (із архіву Н.Афанасьєвої, пройшла пошту у квітні 1900 року) із зображенням Ротонди Міського саду у Маріуполі (Додаток 21) на лавці сидить сімейна пара (зліва направо: жінка, дитина і чоловік). Вони добре вдягнуті: у капелюхах, жінка сидить у штанях, що було досить незвично для того часу.

Найбільша кількість людей зафіксована на світлині біля Маріупольської повітової земської управи. Більше 30 людей у кадрі завмерли на фоні земства, будівля якого була «чи не найкрасивішою в нашому місті» [19].

Найпізніше пройшли пошту дві листівки із цієї серії з одним тим самим зображенням – Вид на Слобідку (відправлені у липні і жовтні 1902 року).

Перше відоме ім'я маріупольського видавця поштівок – власник Книжкового магазину Сава Іванович Приходько-Пихненко (після 1905 року, Книжковий магазин Спадкоємців Приходько-Пихненко). Загальна кількість листівок видавництва перевищувала 100 видів. При цьому, варто зазначити, що часто одні й ті самі світлини перевидавались, а загальна кількість тиражу залишається невідомою.

Цінним є матеріали, відзняті для видавництва Сави Івановича маріупольським фотографом Анісімом Стояновським. Серія його авторства помічена на звороті спеціальною приміткою: «А.Стойновській» (із архіву Н.Афанасьєвої, листівка № 14. Пристань, пройшла пошту у Маріуполі 19 березня 1903 року) (Додаток 22).

Анісім Михайлович у Маріуполі тримав власний кабінет (будинок Попова, вул. Харлампіївська) і робив портрети на замовлення [45, с.37]. В його об'єктиві ми бачимо вже трохи інший Маріуполь: навчальні заклади, міські площі, вулиці та громадські місця.

Порт та пристані він фіксує двічі (№ 4 Порт, № 14 Пристань). Проте майже не звертається до храмової архітектури – хоча й фотографує Харлампіївський собор (Додаток 23), вже знайому Маріїнську церкву (Додаток 24) та Олено-Костянтинівську церкву на Слобідці (Додаток 25).

Знімки Стояновського більше відображають буденне життя міста: через поштівку №10 (особистий архів Н.Афанасьєвої), ми спостерігаємо за оживленою Торговою вулицею із багаточисельними кінними повозками (Додаток 26); помічаємо відмінності в урбаністичному ландшафті в різних частинах міста (№ 6 Східна частина міста, №5 Загальний вид міста з пристані); ближче знайомимось із тогочасними периферійними місцями, які наразі вважаються центром Маріуполя: №9. Олександрівський сквер (архів Н.Афанасьєвої), № 16. Кут Таганрозької та Олександрівської площі (Додаток 27-28).

Варто відзначити, що маріупольські видавництва, зокрема і Приходько-Пихненко, робили перевипуск поштівок із незначними композиційними змінами (підпис листівок, нумерація, шрифт), проте з однаковими зображеннями. Так, наприклад листівка «№3. Технічне училище» (видавництво Книжкового магазину С.І.Приходько-Пихненко, автор А.Стояновській) [65] була перевипущена спадкоємцями книжкового магазину вже без номеру та позначки про авторство фотознімку (Додаток 29).

Деякі фотолистівки із інших серій, вірогідніше, також робились із фотознімків Анісіма Михайловича. Так, наприклад листівка «№11. Кут Катерининської та готелю «Континенталь», була видана як із вказівкою його авторства [65, с.98], так і без (архів Н.Афанасьєвої, пройшла пошту 15 серпня 1904 року) (Додаток 30).

Цікаво, що фотохудожники враховували вимоги поштового відомства: до 1904 року текст мали розміщувати поруч із зображенням. Саме через це більшість фото при друці декоровані він'єткою (як листівка №11), або композиційно зроблені таким чином, щоб текст не перекривав важливі об'єкти на світлині. Наприклад, як на поштівці №9. Олександрівський сквер (Додаток 27).

З листівок видавництва Книжкового магазину Приходько-Пихненко, закордоном мали змогу познайомитись із особливими символами Маріуполя – Білосарайським (поштівка №7, Фототипія Шерер, Набгольц і Ко, архів Н.Афанасьєвої) (Додаток 31) та портовим маяком (видавництво Книжкового магазину Спадкоємців Приходько-Пихненко, архів Н.Афанасьєвої) (Додаток 32). З'являються листівки із маріупольськими промисловими підприємствами – на одному з таких зображені прокатні відділення Заводу «Руський Провіданс».

Беззаперечно, у різних серіях представлені (часто із перевиданнями) зображення Маріїнської жіночої, Олександрівської чоловічої гімназії, вже згадане Технічне училище.

Вперше, портові сцени відображають не просто морську тематику, а й процес важкої праці. Наприклад, поштівка із рибацькою флотилією у пристані (архів Н.Афанасьєвої) (Додаток 33), а також зображення із завантаженням корабля у порту (Додаток 34).

Загалом, майже на всіх поштівках зафіксовані сцени міського життя та місцеві мешканці. Маріупольці на світлинах вже не просто спостерігачі, а активні учасники: поки працює фотограф, вони не завмерли, дивлячись у камеру, а продовжують займатися своїми справами – керують повозкою з кінями, кудись йдуть, виконують свою роботу.

Ще більше сюжетне розмаїття ми зустрічаємо під час вивчення відкритих листів, які були випущені Маріупольською повітовою земською управою. Дана установа працювала в місті протягом 1869-1920 років, при цьому випуск поштівок почався до 1904 року і міг продовжуватись до 1918

року. В різні проміжки часу, земські видання відкритих листів, називались по-різному: видання книжкового магазину Маріупольського земства, видання книжкового складу Маріупольського повітового земства, видання Маріупольського Земського Книжкового Магазину (друкувались по фото М. Улахова). Загальна кількість листівок, виданих Земською управою у Маріуполі – більше 120.

Перші екземпляри, випущені книжковим магазином Маріупольського Земства, були надруковані до 1904 року (адже на зворотному боці вони ще не мають розділення) і це перші поштівки із видами Маріуполя, в яких застосовується фотомонтаж. Типографія, яка виконувала замовлення – не вказана. Проте, художня задумка була неперевершеною: вид на Катерининську вулицю відкривається через надірваний задекорований листок паперу, а така «рамка» додатково прикрашена квітами і рослинними мотивами (Додаток 35). У такому ж стилі виконана поштівка із видом на залізничний вокзал (Додаток 36). Перша серія складалась всього із трьох відкритих листів (№61026-61028), при чому перша і остання надруковані із застосуванням фотомонтажу, а друга – із видом на Маріупольську повітову земську управу, була зроблена більш простіше – із використанням білої віньетки (Додаток 37). В художньому плані вона не виокремлюється від інших маріупольських екземплярів, проте містить важливі відомості. Через листівку ми дізнаємось про те, що у будівлі земства окрім самої повітової управи, знаходились магазини, посудні лавки, а також земський книжковий магазин, який і виступав замовником цих поштівок.

Відкриті листи, випущені за його замовленням починають активно проходити пошту, починаючи від 1910 року. Через ці видання до сучасників доходить різний Маріуполь: все частіше ми бачимо промисловість, роботу залізниці та порту. З'являється більше крупних планів маріупольської архітектури: на світлини потрапляють учбові заклади, адміністративні будівлі. Цікавими знахідками є примірники із фото торговельних рядів міського базару (Додаток 38), вид на базар і річку Кальміус (Додаток 39),

приватних будинків на березі моря (Додаток 40), околиці міста Маріуполя (Додаток 41). Справа в тому, що таких поштівок, із зображеннями «нетуристичного» міста серед колекціонерів не так багато. На українських та всесвітніх аукціонах [90;118;119;121] ми часто бачимо маріупольські церкви, вид на центральну вулицю – Катерининську, важливі архітектурні пам'ятки, зображення Азовського моря та маріупольських заводів. Вірогідніше, це пов'язано із бажанням залишити на згадку поштівки саме із «визначними місцями». Це вкотре підтверджує тезу про рекламний потенціал відкритого листа [1, с.59].

Розберемо на прикладі, деякі поштівки із архіву Н.Афанасьєвої, із «непопулярними» маріупольськими сюжетами (за фото М.Улахова).

Перша – є майже єдиним зразком предметної фотозйомки у міському просторі. Відкритий лист Видання Маріупольського Земського Книжкового магазину, без номера, із підписом «Маріуполь. Фонтан». (Додаток 42). Через знімок ми знаємо, що декоративний фонтан мав вигляд чаші із кам'яним насипом посередині та скульптурною композицією.

Дві інші листівки – морської тематики, проте мають значні відмінності. Одна з них «Маріуполь. Берег Азовського моря в місячну ніч. Наслідування місячному світлу» (Додаток 43). Поетичні підписи геть не були властиві маріупольським видавцям – подібна художність є цікавим культурним феноменом, як і зображення, яке було підписано таким чином. На листівці зображені околиці Маріуполя із «диким» пляжем, рибальським човном та простою вибіленою хатиною. Важливо розрізнити: безпосередньо на вулицях Маріуполя переважала одноповерхова цегляна забудова нерідко із багатьма колонами та арками. Водночас із цим, на околицях міста, а також у приміських селах – ми бачимо зовсім інший характер забудови: «глиняні мазанки, з дахами із очерету та соломи» [3].

Інша – «Маріуполь. Порт» (Додаток 44), взагалі не відповідає «канонічним» зображенням маріупольського порту. Замість світлин із

причалами, суднами та портовою інфраструктурою, ми бачимо бурхливе море та хвилі, які б'ються о кам'яний пірс.

В цілому, роботам фотохудожника М.Улахова, була властива художність та своєрідність, яка проявлялась не тільки у поетичних підписах, а й у підборі «непопулярних» ракурсів справжнього життя. Його об'єктив часто був спрямований на міські околиці, а не всередину міста. Через його фото ми бачимо рибацьке селище (Додаток 45), нічне місто (Додаток 46), берег Азовського моря (Додаток 47).

Окремо варто згадати кольорову серію листівок яка нараховує 25 примірників [65]. Часто видавництва вдавались до хитрощів та намагались наносити хоча б один колір на відкритий лист – звідси з'являлись червоні або сині підписи листівок. Друк повноцінних кольорових фото, був дорожчим та складнішим у виготовленні, проте й привертав значно більше уваги.

Кольорову серію (також за роботами М.Улахова), сміливо можна називати «водною», адже більшість сюжетів так чи інакше пов'язані із Кальміусом та Азовським морем. В архіві Н.Афанасьєвої, можна знайти такі сюжети: «Вид на місто з моря» (Додаток 48), «Рибацька флотилія у пристані «Кальміус» (Додаток 49), «Дачна місцевість» (з видом на Азовське море) (Додаток 50), «Порт» (Додаток 51), «Вид на базар та річку «Кальміус» (Додаток 52), навіть «Фруктові сади і дорога на заводи» (Додаток 53) - зображує міст через річку.

Загалом, в період з 1910-1918 роки, одночасно в Маріуполі випускали листівки три видавництва: Книжкового магазину Маріупольського повітового земства, братів Гольдрін, Табачного Магазину М.Нерофіді. Цей період, впевнено можна назвати маріупольським «бумом видових листівок». За кількістю серій та видових сюжетів, найбільшим постачальником відкритих листів було Маріупольське земство. Видання братів Гольдрін та Табачного магазину, хоч і мали менші тиражі, відрізнялись сюжетно та композиційно.

Типографія Емануїла та Авраама Гольдріна працювала з 1900 року, проте власні поштівки вона стала друкувати однозначно не раніше 1904 року (усі листівки їх видання містять розподілення на звороті). Найперша із нині відомих листівок, пройшла пошту у вересні 1908 року – із зображенням порту – «Маріуполь. Порт. Вугільний елеватор» (Додаток 10).

Загалом типографія Братів Гольдрін випустила близько 70 видових поштівок у декільках серіях [65, с.8-9]: зображення сірого та коричневого тону із рамкою, чорно-білі зображення на усю площину листівки (без рамки) та фарбовані зображення на всю площину. Маріупольські листівки із рамкою, друкувались тільки у типографії Гольдрін, що значно їх відрізняло від інших. Наприклад, поштівка із зображенням Харлампіївського собору та Катерининської (Грецької) церкви (архів Н.Афанасьевої, пройшла пошту 27.05.1913 р.) (Додаток 54).

Поштівки за роботами фотохудожника Целинського, який працював із братами Гольдрін, умовно також можна розподілити на декілька сюжетних груп:

- Промисловість;
- Портове та морське місто;
- Громадські місця (базар, загальні види);
- Міська архітектура.

Майже у кожній із категорій є «перлини» маріупольської філокартії – непопулярні ракурси та сюжети. Наприклад, первинний вигляд міської синагоги на вулиці Георгіївський, до нас дійшов саме завдяки виданню Гольдрін (Додаток 55).

Не менш важливим є зображення базару на вищезгаданій листівці із Собором (архів Н.Афанасьевої, пройшла пошту 27 травня 1913 року) (Додаток 54), адже на ньому чітко видно «старий Харлампіївський собор» – Катерининську (у народі Грецьку) церкву. Через те, що вона була меншою за інші сакральні споруди у Маріуполі, фотохудожники на неї не звертали особливої уваги, вважали її «другорядною». Фото зроблене із даху сусідніх

будівель, тому ракурс видався дуже вдалим: ми бачимо у всій красі новий Харлампіївський собор із дзвіницею, Грецьку церкву та молоді зелені дерева, висаджені навколо неї. Місце не виглядає людяним, хоча ми бачимо ще велику кількість возів.

Загалом, брати Гольдріни неодноразово випускали листівки із зображенням маріупольського базару – як головної площі міста та найбільш оживленого місця. Одна з листівок зображує ринкову площу крупним планом (архів Н.Афанасьевої) (Додаток 56), художник тут зосереджений вже не на соборі чи церкві, а безпосередньо на міській торгівлі та центральних магазинах на площі. Ця світлина зроблена із дзвіниці Харлампіївського собору, тому перед нами не просто відкривається передній план, а ми бачимо загальний міський ландшафт старого міста. Перед нами постає геть інший Маріуполь: одноповерхова забудова, велика кількість коней та возів, торгівельні палатки та магазини. На одній світлині ми бачимо одразу дві церкви - частину Катерининської (Грецької) та Римо-Католицьку церкву. На задньому плані виділяється від інших «будинки із хрестами» (вулиця Італійська, 30) та навіть видно житловий дім земського лікаря Гампера Сергія Фридриховича.

Об'єктив Целинського також зняв і звичні для маріупольських листівок пейзажі: залізничний вокзал, будівлю Маріупольського Повітового Земства, пристань «Кальміус», промислові підприємства (частіше «Провіданс»), Маріїнську жіночу та Олександрівську чоловічі гімназії.

За відомостями Л.Морозова [65] після 1909 року, на виданнях братів Гольдрін, припинили робити наддруківку із прізвищем фотографа, залишивши лише напис «Видання Братів Гольдрін. Маріуполь».

Відсутні відомості про фотографа і на листівці із зображенням Жіночої гімназії Остославської (будівля не збереглася, сучасна адреса: вулиця Георгіївська, 63) (архів Н.Афанасьевої, поштівка кольорова, чиста) (Додаток 57). Будівля гімназії Валентини Єспіфанівни Остославської дуже рідко з'являлась на відкритих листах: окрім братів Гольдрін, її лише один раз

друкував Книжковий магазин Маріупольського земства (архів Н.Афанасьевої, поштівка чорно-біла, пройшла пошту 28.11.1914 р.) (Додаток 58).

У цій же серії братів Гольдрін, було надруковано зображення і іншої приватної жіночої гімназії – імені Неоніли Дарій (сучасна адреса вулиця Італійська, 59) (Додаток 59). Хоча надруківка сповіщає про назву «Жіноча Гімназія Дарій», на світлині видніється вивіска «Жіноча прогімназія». В кадр фотохудожника потрапили, вірогідніше і студентки навчального закладу: щонайменше п'ятеро із них стоять при вході, а ще дві жінки проходять повз. Довгі юбки, капелюхи та платки, чоботи на невеличкому підборі – так виглядали маріупольські студентки на початку ХХ століття. Краще можна розгледіти будівлю та сусідню забудову на випуску іншого видавництва – Табачного Магазину Миколи Нерофіді. Їх фотограф піймав безлюдну вулицю. На світлині ми бачимо сусідні одноповерхові житлові будівлі: справа (за сучасною адресою вулиця Італійська, 49) (Додаток 60) – білений будинок із трьома декорованими вікнами, зліва – невисокий двоповерховий дім, із яскраво-коричневої цегли із вибіленими помпезно-оформленими вікнами з наличниками у вигляді колон.

Видання Табачного Магазину досить часто показували маріупольську архітектуру. Микола Нерофіді став замовляти листівки із маріупольськими видами приблизно одночасно із випуском видань братів Гольдрін. Власної типографії він не мав, а замовляти друковану продукцію у Маріуполі не став. Відкриті листи від Табачного магазину друкувались у Стокгольмі, в добре відомому Акціонерному товаристві Гранберг. Загалом, за весь час друку з 1909 по 1917 роки, Табачний Магазин М.Нерофіді випустив близько 60 відкритих листів із маріупольською архітектурою та міськими видами.

Завдяки високій друкарській майстерності у типографії Гранберг, листівки Нерофіді відрізнялися від робіт маріупольських конкурентів. Написи наносились фігурним шрифтом, а безпосередньо самі серії частіше випускались кольоровими, аніж у звичайних чорно-білих кольорах.

Табачний магазин використовував найпопулярніші маріупольські сюжети, які, беззаперечно, користувались попитом: чоловіча та жіноча гімназії, Державний банк, вулиця Катерининська, готель «Континенталь», Олександрівський сквер та Марії-Магдалининська церква, заводи Нікополь та Провіданс тощо.

Із композиційних та сюжетних «знахідок» Табачного магазину – фотоколажі із декількома видами Маріуполя. Наприклад, листівка у популярному стилі «грюс» – Привіт із Маріуполя (монтаж із шести видів: готель «Континенталь», Базар, Порт Старий, Пристань Маріупольська, Катерининська вулиця, Завод Нікополь) (архів Н.Афанасьєвої, пройшла пошту 24.10.1915 р.) (Додаток 61). Варто відзначити, що друк «грюсів» – не був масовий. Усього було два чорно-білих фотоколажа, і два перевидання у кольорі.

Переважно, «маріупольські грюси» друкувались за межами міста – видавництвом «Контрагент Печати» у Москві. Кольорові сувенірні поштівки були унікальними на ринку, через фотомонтаж та неповторну композицію. Наприклад, «Привіт із Маріуполя» (поштівка «На пристані»), наче зображував звичні для міста символи: море, судно, хвилі (Додаток 62). Проте в який спосіб: над морем чайка несла листівку із видом Маріуполя. Птиця із широкими крилами чи виловила зображення, чи несла його адресату – лишається тільки гадати. Окрім цього «привіту», є й інші – «Привіт із Маріуполя – вид на місто із пароплава, що відходить» (палітра) (Додаток 63), «Сердешний привіт із Маріуполя (зображення Слобідки із червоними маками) (Додаток 64) тощо.

Окрім сувенірних поштових листів – видавництво випустило і звичну серію із видами Маріуполя. Проте через віддаленість від міста часто виникали проблеми: порушена нумерація, або невірні найменування вулиць. Наприклад, поштівка № 6 Олександрівська вулиця і капличка (назва вулиці помилкова, на зображенні Марії-Магдалинівська вулиця) [65, с.89] (Додаток 65). А також відкритий лист «№9 Вул. Європейська» (архів Н.Афанасьєвої), а

якому назва вулиці вказана помилково, адже на зображенні розміщена вулиця Італійська. Цікаво, що на Італійській вулиці проживав у власному маєтку німецький віце-консул Бремера (сучасна адреса вулиця Італійська, 67). Саме його будинок показав нам фотохудожник (на листівці він зображений праворуч) (Додаток 66).

Часто «Контрагент Печати» друкував церкву «Марії Магдалини» та Олександрівський сквер (сучасний простір Театральної площі та Драматичного театру): вони зображені на листівках № 4-6 [65, с.89-96].

При тому, що загалом у серії 20 номерів, половина із них присвячена маріупольським пристаням та суднам у порті: № 11. Пристань (на ближньому плані 5 возів), № 11 – Вид на пристань і місто, № 13. Пароплав «Аксай» причалює, № 14. На пристані, № 15. Загальний вид пристаней, № 16. У пристані, № 17. Вид на місто з пароплаву, що відходить, № 18. Пристань і колесний пароплав, № 19. Пароплав «Граф Платов», № 20. Баркас і парусне судно [65, с.89-96].

Загалом, це важлива сюжетна знахідка, адже «Контрагент Печати» – єдине, на сьогодні відоме, видавництво, яке випустило серію листівок із видами Маріуполя та знаходилося за межами міста. На їх прикладі, досліджуючи сюжетні особливості, ми чітко бачимо відмінності між тим, як презентували Маріуполь місцеві і немісцеві видавці.

Якщо маріупольські видання зображують місто з різних боків: торговий Маріуполь із великою кількістю лавок та магазинів, морський (із пристанями, річками та портовими робітниками), дозвіллевий (із скверами та відпочиваючими маріупольцями), сакральний (із великою кількістю церков та інших сакральних споруд). На протиположний, ми бачимо як «немісцеві» видавці показують місто однобоко: звісно, не оминаючи головної вулиці та центрального храму і церкви Марії-Магдалини, десять видів (із двадцяти), присвячені пароплавам, баркасам і пристаням.

Виключно тематичне представлення Маріуполя ми відслідковуємо у виданнях невідомого видавця В.І.Павлова. Його роботи присвячені

промисловим підприємствам на околицях міста, які знаходились біля залізничної станції Сартана. За відомостями краєзнавця та колекціонера Леоніда Морозова, загалом – 7 відкритих листів було випущено із зображенням заводу Нікополь-Маріупольського товариства (на листівках підпис «Нікополь»), 9 – із видами заводу «Руський Провіданс» (підпис на поштівках «Провіданс») та одна із зображенням заводського базару – «Ст. Сартана. Заводський базар» [65, с.89-99].

Чимало листівок із маріупольськими краєвидами та видами заводів, проходили пошту саме в Сартані (а значить були відправлені із залізничної станції, робітниками заводів, а не маріупольцями). Зокрема і поштова картка «Маріуполь. Провіданс» (архів Н.Афанасьєвої), яка пройшла пошту у Сартані двічі: коли була надіслана (20.05.1915р.) і коли листівку повернули назад (10.06.1915р.) через те, що пункт призначення був недоступний (Додаток 67).

Листівки Павлова є цінним джерелом для вивчення видових листів, адже в історії маріупольської поштівки це, поки що, єдиний приклад тематичного видання.

Загалом, поштівки із видами Маріуполя та його околиць, мали значні відмінності, в залежності не тільки від видавців, а навіть і від різних серій. Іноді, однакові види перевидавались одним видавництвом (перша серія друкувалась монохромною, а друга – кольоровою). Часто, одні й ті самі види (сюжети) випускались різними видавництвами – це свідчило про популярність зображення та значний попит на нього. Переважно це стосується видів головної вулиці Маріуполя – Катерининської, світлин із храмовою архітектурою, зображень Земства, Олександрівської чоловічої та Маріїнської жіночої гімназії.

Помічено, що морські пейзажі використовували усі (за виключенням В.І. Павлова), як одну з центральних тем Маріуполя. Іншим «сюжетом-лідером» була храмова архітектура: принаймні одна сакральна споруда (частіш за все це або Церква Марії-Магдалини, або Харлампіївський собор)

фігурує у кожній серії, випущеній у Маріуполі та за його межами. Рідкісними є приклади випуску поштівки із околицями міста, природою (наприклад, сцени із берегом Азовського моря та рибальськими човнами), або сценами фізичної праці (як на листівці «Порт», видання Спадкоємців Приходько-Пихненко).

Відзначені відмінності у зображенні міста різними видавцями: місцеві через листівку намагались представити у своїх серіях різний Маріуполь, тим часом як інші випускали або тематичні зображення, або використовували найбільш популярні види (переважно Азовське море, пристані та порт).

1.3. Архітектурна спадщина на видових поштівках: будівлі, вписані в історію (за відкритими листами та архівними фотографіями Н.Афанасьєвої)

Фотодокументальні листівки із маріупольськими видами, випущені протягом 1898 – 1917 років, сформували уявлення про загальний містобудівний ландшафт та архітектурний портрет дореволюційного Маріуполя.

Після закріплення влади СРСР на території України, розпочалась низка економіко-політичних перетворень, які згодом відбилися на маріупольській урбаністиці і архітектурному спадку дореволюційного міста. Антирелігійна політика 1930-років, призвела до фактичного знищення церков та націоналізації церковних реліквій [18, с.10]. В цей період в Маріуполі було знищено близько 10 сакральних споруд, частина з яких буда зображена на місцевих поштівках: серед них і Харлампіївський собор із низкою національних реліквій народів, переселених із Криму, і церква Різдва Пресвятої Богородиці, в якій хрестили Архіпа Куїнджі, і церква Марії-Магдалини, в якій зберігалась запрестольна ікона Спасителя часів запорізьких козаків, що проживали на території сучасного Маріуполя [116].

Крім цього, будівництво металургійного підприємства «Азовсталь» у 1930-х роках також змінило видовий ландшафт. Лівий берег річки Кальміус,

стали активно забудовувати і тепер перед маріупольцями поставав замість природничого пейзажу – індустріальний.

Наступним кризовим моментом для маріупольської дореволюційної забудови стала Друга світова війна та період окупації Маріуполя (1941-1943 рр.). Під час відступу німецької армії, історичні вулиці, в особливості центральна (колишня Катерининська, сучасний проспект Миру), були зруйновані. Більшість приватних будинків, які розміщувались там і зображувались на безлічі листівок із видом головної вулиці – були замінені на багатоквартирні 5-поверхівки. На заміну історичній забудові, прийшов помпезний сталінський ампір – як своєрідний засіб маркування простору. Дослідники трансформацій міського ландшафту, називають це «радянізацією міського простору» [2; 47].

З огляду на це, документальна листівка, представляє знищений архітектурний ландшафт дореволюційної забудови, а також ілюструє видозмінення в залишках автентичної архітектури ХІХ століття.

На початку ХХІ століття, у Маріуполі залишилось не так багато сторічних маєтків та будівель, що були побудовані у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття. Ще менше тих, чий первинний вид був зафіксований на поштових листівках. Частіше, на відкритих листах з'являлись громадські споруди, а житловий фонд залишався осторонь. При цьому, більшою мірою зберігся саме він.

Визначивши цей факт, пропонуємо розглянути окремі архітектурні пам'ятки, що були зображені на видових листівках і збереглись до ХХІ століття.

Будівля Олександрівської чоловічої гімназії (вул. Георгіївська, 69) часто зображувалась на видових поштівках. Її відкриття в новому приміщенні відбулось одразу після завершення будівництва – у 1899 році.

Про історію зведення ми маємо чимало відомостей: у 1894 році в результаті проведення архітектурного конкурсу, автором проекту був обраний одеський архітектор Микола Толвінський. Загалом, на зведення

було витрачено майже вдвічі більше, аніж планувалось Міською думою [115].

Проте немалі витрати були доцільними. Двоповерхова гімназія із формованої червоної цегли була побудована у стилі історизму. Через висотно-об'ємні показники та неповторність архітектурних рішень, будівля одразу зайняла одне із центральних місць у міському архітектурному ландшафті.

Головний фасад складався із трьох основних частин: центрального ризаліту із парадним входом, бічних частин та двох еркерів, які поєднують їх із центральною частиною будівлі. Активно використовуються арочні пройми (вікна та проходи), колонні портали, перший поверх декорований рустуванням, віконний архівольт другого поверху спирається на доричні колони. Замість останніх на еркерах використовуються пілястри [37, с.172-174].

Архітектурну пам'ятку почав тиражувати майже одразу після зведення книжковий магазин Сави Приходько-Пихненко (перша листівка із гімназією пройшла пошту у 1901 році) (Додаток 8). Згодом, листівки з її видами перевидавали його спадкоємці [65, с.89], двічі вид друкував Книжковий магазин Маріупольського земства (один із видів зроблений крупним планом (пройшла пошту 2 грудня 1915 року, особистий архів Н.Афанасьєвої) (Додаток 68-69), брати Гольдрін (Додаток 70), Табачний магазин Миколи Нерофіді (Додаток 71).

На листівках, ми завжди бачимо будівлю лише з правого боку. На деяких, на першому плані видно одноповерховий житловий будинок. Можна зробити припущення, що це маєток директора гімназії Григорія Тимошевського, що розміщувався на території чоловічої гімназії, але був втрачений у ХХ столітті [37, с.174].

Після 1917 року, Олександрівська гімназія була зачинена, у приміщенні розмістився робочий факультет, після 1940 року – металургійний технікум. До початку повномасштабного вторгнення РФ, у будівлі був розташований

Маріупольський коледж Приазовського державного технічного університету [108].

У 2000 році, будівлі колишньої Олександрівської гімназії, було надано статус пам'ятки історії місцевого значення (21.06.2000 р., № 376) [75, с.188].

Архітектурі та історії відкриття першого навчального закладу середньої освіти в Маріуполі, за часів незалежної України, були присвячені телевізійні програми (наприклад, «Маріуполь. Былое» від відомого краєзнавця Сергія Бурова) [125], статті та публікації у соціальних мережах містян, маріупольських культурних центрів та громадських організацій [58; 78; 98].

В межах дослідницької роботи, Н.Афанасьєва працювала із фотофіксацією маріупольської архітектури, починаючи із 2021 року. Нею була зафіксована будівля колишньої гімназії у вересні 2021 року (Додаток 72). Світлини були опубліковані на сторінках Мультифункціонального культурного центру «Порт культур» із короткою історичною довідкою про історію будівлі та її архітектурні особливості [78].

Актуалізація історичної пам'яті та збільшення згадок про Олександрівську чоловічу гімназію (як і про багато інших історичних будівель), акцентують увагу на дорадянському періоді розвитку маріупольської архітектури, що важливо для дослідження урбаністики міста та ідентичності його мешканців.

«Сестрою» Маріупольської чоловічої гімназії можна вважати Маріїнську жіночу – вони почали працювати майже одночасно. Ініціатором відкриття обох навчальних закладів був відомий історик та етнограф, дослідник греків Приазов'я Феоктист Хартахай [52].

Перші роки, після відкриття жіночої гімназії, вона працювала в орендованих приміщеннях. Будівля, яку зображували на поштових листівках на вулиці Грецькій – була зведена у 1894 році. Її первісний вигляд до нас дійшов майже без змін, його зафіксували маріупольські фотографи за замовленням Книжкового магазину Сави Івановича Приходько-Пихненко, а

потім його спадкоємців (Додаток 73). Згодом, жіночу гімназію зображували на своїх поштівках – брати Гольдрін (Додаток 74), Маріупольський Земський книжковий магазин (Додаток 75). Табачний Магазин Миколи Нерофіді, розмістив вид із Жіночою гімназією на листівці із мультивидами «Привіт із Маріуполя» (пройшла пошту 14.04.1914р.) (Додаток 61). Разом із нею на листівці знаходились й інші «міські магніти»: Олександрівський сквер, Катерининська вулиця, завод «Провіданс», новий порт та Торгова вулиця. З огляду на те, що будівля жіночої гімназії виглядає значно скромніше, ніж Олександрівська, розміщення її на мультивидах є цікавим фактом.

Маріупольська Маріїнська гімназія розташовувалась у П-образній двоповерховій споруді. У якості декору використовувався рустований цокольний поверх (французький руст – замість блоків використовуються широкі полоси), пілястри доричного ордеру, віконні отвори зроблені у вигляді коробових арок. Центральний вхід прикрашає декорований арочний фронтон [107].

Завідувачка музею історії колегіум-школи №1, що розташовувалась у стінах колишньої Маріїнської гімназії до 2022 року, Ганна Дежець, розповідає: «До 1912 року приміщення залишалося незмінним: 29 учбових кімнат, 2 зали (гімнастична і актова), канцелярія. У 1912 році, будівля була розширена надбудовою другого поверху» [50].

Неодноразово наголошено, що поштівки на сьогодні є унікальним джерелом для дослідження історії регіону, в особливості архітектурного ландшафту, адже вони фактично, є єдиними візуальними джерелами того часу. Так, завдяки листівці, що пройшла пошту у 1906 році (Додаток 73), ми маємо відомості про те, як насправді виглядала будівля до 1912 року і про яку надбудову йде мова.

Ліве та праве крило Маріупольської Маріїнської жіночої гімназії асиметричні, а сама споруда певний час була різноповерхова. Ліва частина – має два поверхи (з цього боку найчастіше фотографували гімназію), права – три, враховуючи цоколь. Асиметричність споруди можна краще розгледіти

на поштівці книжкового Складу Маріупольського Повітового Земства, виданій до 1908 року (на обороті надрукований термін «відкритий лист», який з 1909 року був замінений на «поштову картку», пройшла пошту у липні 1909 року, особистий архів Н. Афанасьєвої) (Додаток 76).

Первинний вигляд відрізнявся не лише різними поверхами. У будівлі, що була зведена у 1894 році, цоколь прикрашений французьким рустом із п'яти вузьких смуг (пізніше замінений на чотири широкі), стеля другого поверху значно вища до надбудови – це впливає на габарити вікон – вони вузькі і високі, вписані у лучкову (кругову плоску) арку із невеликим порталом, бічні пілястри у первинному проєкті рифлені (у радянський період вони стануть гладкими) тощо.

Зміни в архітектурі фасадів жіночої гімназії, відбувались ще декілька разів: після революції 1917 року, а також після Другої світової війни. За світлинами Н.Афанасьєвої, що були зроблені у квітні 2021 року, ми можемо прослідкувати основні зміни в архітектурі колишньої гімназії (Додаток 77).

У ХХІ столітті будівляю жіночої гімназії не встигли внести до переліку пам'яток місцевого значення. Команда фонду «Має значення» разом із ГО «Архі-Місто» у 2021 році ініціювала подання споруди до реєстру пам'яток та надання будівлі охоронного статусу [5].

Проте до початку повномасштабного вторгнення РФ на територію України, будівля такий статус отримати не встигла.

Разом із цим, історія розвитку цього закладу залишається важливою для маріупольців по сьогодні. Про неї продовжують говорити у 2023 році: розповідаючи про споруду, історію гімназії, розташований у її стінах музей та стан будівлі після бомбардувань 2022 року [51; 59].

На прикладі Олександрівської чоловічої та Маріїнської жіночої гімназій, можна зробити висновки про маріупольські будівлі, які вписані в міську історію. Проте вищезгадані учбові заклади є не єдиними прикладами дореволюційної архітектури, що зберіглася до ХХІ століття.

Серед важливих архітектурних споруд, чий розвиток ми прослідковуємо від відкритих листів початку ХХ століття до фотографій сьогодення, є й інші громадські будівлі, зокрема учбові заклади.

Наприклад:

- Єпархіальне училище (вул. Італійська, 115)

Рік зведення – 1907р.

Зображене на поштівці Видання Маріупольського Земського Книжкового магазину (видана 1909-1917рр.) (Додаток 78). Входить до кольорової серії видання Табачного Магазину М.Нерофіді (№11. Єпархіальне училище), видань братів Гольдрін [65, с.92].

Будівля знаходилась, фактично, на околицях міста (на поштівках із її зображенням на горизонті ми бачимо замість міської забудови вітрові млини).

На окраїні багатоповерхова будівля виглядала ще монументальніше. Вона була зведена у 1911 році, за проектом Віктора Нільсена. Для початку ХХ століття – це була єдина багатоповерхівка (чотири поверхи разом із цокольним) у Маріуполі. Переважна більшість маріупольських будівель була одно-, двоповерховою, рідко зустрічались три поверхи (наприклад, в Олександрівській чоловічій гімназії, або у готелі «Континенталь»).

- Реальне училище Василя Гіацинтова (вул. Миколаївська, 7/17)

Рік зведення – 1906р.

Зображено на листівках Маріупольського Земського книжкового магазину (випущена між 1909-1917 роками, архів Н.Афанасьєвої) (Додаток 79), нумерованої серії видання Табачного Магазину М.М.Нерофіді (№ 10. Реальне училище, випущена між 1909-1917рр., пройшла пошту 09.01.1917р.) (Додаток 80). Частина будівлі зафіксована на зображенні Миколаївської вулиці, видання Табачного Магазину М.М.Нерофіді (випущена між 1909-1917 роками) (Додаток 81).

- Механіко-технічне училище (вул. Митрополитська, 61)

Рік зведення – 1901р.

Вперше листівка із видом Технічного училища з'явилась у нумерованій серії видання книжного магазину Спадкоємців Приходько-Пихненко (№7. Технічне училище, пройшла пошту 21.01.1907р.) (Додаток 29). Будівля була зведена на межі XIX-XX століть і згодом неодноразово пропонувалась як кандидат на внесення до переліку важливих історико-культурних пам'яток. Після початку повномасштабного вторгнення, будівля колишнього Технічного училища майже не постраждала. Її поточний стан згодом зафіксувала Н.Афанасьєва (Додаток 82).

- Приватна гімназія Неоніли Дарій (вул. Італійська, 57)

Рік зведення – до 1910 р.

Зображення дійшло завдяки двом виданням: Табачного Магазину М.М.Нерофіді (кольорова нумерована серія, поштова картка №8. Прогімназія Дарій, видана до 1917рр.) (Додаток 60) та Маріупольського Земського книжкового магазину (видана між 1909-1917 роками) [65, с.92].

- Духовне училище (вул. Митрополитська, 37)

Рік зведення – 1880р.

Поштівка із видом училища вперше була видана книжковим магазином С.І.Приходько-Пихненко, Табачним Магазином М.М.Нерофіді (у період між 1905-1909рр.) (Додаток 83), а також братами Гольдрін і Маріупольським Земським книжковим магазином (між 1909-1917 роками) [65, с.91]. Серед будівель, що збереглися у Маріуполі до XXI століття, колишнє Духовне училище є одним із найважливіших, адже на сьогодні – це найстаріша із відомих споруд у місті. Нажаль, під час російських бомбардувань, у будівлю було кілька прямих влучань. Поточний стан будівлі був зафіксований Н.Афанасьєвою двічі: у лютому та жовтні 2023 року (Додаток 84).

Окрім навчальних закладів, архітектурними «магнітами», беззаперечно, вважаються окремі житлові будинки, торгові будівлі та вцілілі сакральні споруди.

У 1930-х роках, антирелігійна кампанія в Маріуполі не оминула дві міські синагоги, хоча будівлі не були знищені, їх почали застосувати за іншими призначеннями.

Ремісничий молитовний будинок (сучасна адреса вулиця Миколаївська, 28) був зведений на початку ХХ століття. Первинний вигляд «ремісничої синагоги» до нас дійшов завдяки Виданню Маріупольського Земського книжкового магазину (випущена між 1904-1917pp) (Додаток 85).

До ХХІ століття будівля дійшла із певними змінами – не зберігся еркер (що виходив на вулицю Торгову), один із фронтонів був втрачений (з боку Миколаївської вулиці), відсутній пишній декор парапету та фронтонів. Разом залишився декорований аттік і пілястри.

Внаслідок російських бомбардувань у 2022 році, будівля отримала значні ушкодження, що було зафіксовано Н.Афанасьєвою у лютому та жовтні 2023 року (Додаток 86).

Більш відома – Хоральна синагога на вулиці Георгіївській (сучасна адреса вулиця Георгіївська, 18). Почавши працювати у 1882 році, вона розміщувалась у різних орендованих будівлях. Після 1892 року, постало питання про власне приміщення. Так, на межі ХІХ-ХХ століть була зведена будівля Маріупольської синагоги. Зображення з видом на неї випустили брати Гольдрін між 1904-1909 роками (Додаток 55).

Двоповерхова синагога спроектована у неокласичному стилі із застосуванням безлічі порталів. Головні акценти споруди – віконні арки з архівольтами на першому поверсі, пілястри доричного ордеру, використання доричного фризу (тригліфа), декорований парапет (тумби із шарами), а також трикутний фронтон [109].

Іудейським сакральним спорудам пощастило. У 1930-ті роки, коли православні храми та католицький костел у Маріуполі були знищені більшовицькою владою, «радянська» не торкнулась приміщень міських синагог. Наприклад, у будівлі Хоральної синагоги облаштували гімнастичний зал, після Другої світової війни тут розмістилась філія

Державного інституту проєктування металургійних заводів («Гіпромез»), у 1970-х роках у будівлі розташували медичне училище, а потім і вечірню школу. Ближче до 1990-х років, колишня синагога знаходилась в аварійному стані, згодом у неї обвалився дах і споруда довго залишалась занедбаною [102]. Лише у першому десятиріччі XXI століття встановилась історична справедливість – будинок був переданий у підпорядкування Маріупольському товариству євреїв.

На початку XX століття дуже популярним місцем для маріупольського «бомонду» та гостей міста – був готель «Континенталь» на центральній міській вулиці (сучасна адреса проспект Миру, 25). Це перша маріупольська будівля, в якій з'явилося світло, телефонний зв'язок та навіть перший ліфтовий механізм (застосовувався для доставки продуктів та речей із підвалів до ресторану та готелю) [130].

Варто зазначити, що будівля добудовувалась. Зміни, звісно, ми відслідковуємо на поштівках: після 1910 року, до основної частини була добудована концертна зала (вздовж вулиці Харлампіївської) [23].

Першим, хто видав листівку із видом на готель – був Сава Іванович Приходько-Пихненко (нумерована серія, поштівка №11. Кут Катерининської та готелю «Континенталь», видана до 1904 року) (архів Н.Афанасєвої) (Додаток 30). В цей час вздовж вулиці Катерининської, на даху була встановлена вивіска: «Готель Континенталь». Пізніше її прибрали – на листівці Видання Табачного Магазину Миколи Нерофіді (видана у проміжок між 1905-1909 роками) вона відсутня (Додаток 87).

Після 1909 року, Маріупольський Земський книжковий магазин випустив власну поштівку із зображенням готелю – на цей раз вже видно добудову – виступаючу за межі основного фасаду частину, спроектовану у тому ж стилі (Додаток 88).

Беззаперечно, готель «Континенталь», можна вважати найбільш вишуканою будівлею Маріуполя XIX століття. Його автор (до сьогодні

залишається невідомим) використав велику кількість декоративних елементів та незвичних архітектурних рішень, зокрема:

- наличники із пишно оформленими сандриками складної форми (різні на другому і третьому поверсі);
- руст на всій площині будівлі;
- складний карніз підтримується т-образними дентікулами (залишається гадати: співпадіння це, або авторський задум, адже власником будинку була заможна маріупольська родина на прізвище Томазо) [37].

Те, що будівля знаходиться на перетині вулиць (Катерининської та Харлампіївської), архітектор вирішив обіграти через ризаліт, розташований на куті будівлі та імітуючий башту. Його вершину прикрашав металевий «ковпак» (схожий розміщений був і на «будинку Гампера»).

Цікаво, що такі металеві вершини всього на будівлі три: дві знаходяться над кутовим ризалітом, одна далі від нього, вздовж Катерининської [23-103].

До ХХІ століття будівля в цілому дійшла із незначними змінами – були прибрані вершини, змінився фронтон.

Готель «Континенталь» завжди був важливим культурним осередком: на початку ХХ століття – тут була єдина концертна зала в місті, у будівлі розташовувався «розкішний ресторан» [85], а типографія братів Гольдрін та Книжковий магазин Приходько-Пихненко (про що свідчили вивіски на фасаді будівлі) (Додаток 89).

В період СРСР, сцена колишнього «Континенталю» приймала видатних акторів, музикантів, поетів та артистів. Тут виступав відомий оперний співак Михайло Гришко, український письменник Володимир Сосюра, український співак Анатолій Солов'яненко, популярні радянські артисти Любов Орлова, Євген Леонов, Марк Бернес тощо.

За часів незалежності України, палац культури «Молодіжний», що розмістився у колишній будівлі готелю [85], продовжив бути культурним осередком Маріуполя. У 2018 році, була висунута пропозиція на

трансформацію палацу культури на Центр сучасного мистецтва – із автентичною назвою «Континенталь». Напередодні початку повномасштабної війни в Україні, в центрі проводились перформанси, вистави маріупольського самобутнього колективу «Театроманія», виставки, концерти та фестивалі [40].

У пам'яті маріупольців – ця будівля є важливим місцем, яке концентрує у собі не тільки історичну спадщину, а й представляє архітектурний ландшафт Маріуполя, культурні забаганки його містян.

Після масованих бомбардувань історичного центру Маріуполя, у будівлі колишнього готелю приховувались маріупольці доки споруду не знищив ворожий вогонь. Значні руйнування були зафіксовані Н.Афанасьєвою у лютому 2023 року (Додаток 89).

Недалеко від готелю, розташована інша не менш значуща будівля – не менш монументальна – у ній розташувався Державний банк. Споруда, в якій розмістилось відділення єдиного Державного банку, була зведена на межі ХІХ-ХХ століть за замовленням Маріупольської міської управи.

Будівництво найстарішого відділення Банку у Приазов'ї завершилось у 1905 році [35].

Двоповерхова цегляна споруда має Г-образну форму, основна частина фасаду виходить на Катерининську вулицю (сучасний проспект Миру). Основними архітектурними акцентами будівлі у класичному стилі є:

- рясне використання арок (вхідна група та вікна другого поверху);
- головний фасад розділений на декілька частин центральним ризалітом (аналогічне членування будівлі ризалітами відбувається з обох боків);
- французький руст декорує споруду за всією площиною [110].

У первинному вигляді – будівля має двоярусний фронтон, після Другої світової війни, в результаті перебудови – будівля отримала трикутний аттик [37, с.190].

Відомості про вигляд будівлі одразу після зведення до нас дійшли завдяки виданням Табачного Магазину М.М.Нерофіді (пройшла пошту 22.10.1911р.) (Додаток 90), Книжкового магазину Спадкоємців Приходько-Пихненко, книжкового магазину Маріупольського повітового земства [65, с. 91]. При цьому, в Каталозі Л.Морозова, відомості про види з Державним банком видання Табачного магазину М.М. Нерофіді – відсутні.

Варто зазначити, що при аналізі тієї чи іншої будівлі, важливо враховувати загальні архітектурно-планувальні особливості місцевості. У Маріуполі ХІХ століття, такі монументальні споруди (які зазвичай мали 2-3 поверхи), розташовувались на перехрестях, стаючи певними урбаністичними акцентами. Не виключенням є вищезгадані будівлі, зокрема готель «Континенталь» (перетин Катерининської та Харлампіївської), Державний банк (перетин Катерининської та Грецької).

Одним із таких акцентів був магазин братів Адабашевих, що знаходився на перетині Торгової та Миколаївської вулиць (сучасна адреса вул. Торгова, 22).

Маріупольські видавці часто друкували на видових поштівках Торгову вулицю – як одну із найбільш оживлених вулиць міста. Не важко здогадатись, що це був своєрідний «торгівельний квартал», де розташовувалось чимало магазинів та окремих лавок. Брати Адабашеви не мешкали в Маріуполі, проте тримали тут поруч два магазини «готового плаття»: на Торговій та Катерининській вулиці. Відомий маріупольський краєзнавець Сергій Буров зазначає, що один із них був закладений у квітні 1895 року [88]. Дослідник вагався, про яку саме будівлю із двох магазинів іде мова [25]. На допомогу, звісно, приходять поштівка – як основне візуальне джерело дослідження міста. Відповідно до відкритого листа із видом на Катерининську вулицю, надрукованого у типографії Юліуса Кіттла (серія друкувалась до 1904 року, адже не мала розділення, а з оглядом на останні роки проходження пошти, можна зробити припущення, що до 1901 року),

єдина будівля Адабашевих, що була зведена на той час – розташована на вулиці Катерининській (Додаток 91).

Проте на листівці, виданій Книжковим магазином Маріупольської Повітової Земської управи до 1904 року, споруда на Торговій вулиці вже добудована (Додаток 35) – це свідчить про активне будівництво на межі ХІХ-ХХ століть.

Будівля Адабашевих, що була зведена пізніше – виглядає більш помпезніше. Її друкують на своїх листівках Книжковий магазин Сави Івановича Приходько-Пихненко (випущена до 1904 року, архів Н.Афанасьєвої) (Додаток 26), Табачний Магазин Миколи Нерофіді (двічі: одноосібно і на виді із зображенням Торгової вулиці) (Додаток 92).

На першому поверсі магазину розміщувались афіші, які зображували численні жіночі плаття – рекламуючи товар. Сама споруда виглядала розкішно: перший поверх декорований французьким рустом, поверхи між собою відділяються між'ярусним карнизом, над центральним входом (на перетині вулиць Торгової та Миколаївської) знаходиться оглядовий балкон із імітацією арочного порталу, по обидва боки від якого розташовані доричні колони, що підтримують складний карніз, парапет декорований тумбами та пишно оформленими слуховими вікнами. Замість металевої вершини-ковпака, застосовується різнокольоровий купол із наконечником.

При дослідженні маріупольської архітектури та урбаністичного ландшафту загалом, помічено цікаву закономірність: металеві вершини, гострі наконечники, декоративні куполи розташовували на будівлях, які знаходились на перетині вулиць, тобто були архітектурним завершенням певного кварталу.

Отже, магазин Адабашевих – це приклад приватної забудови, яка використовувалась під комерцію – відповідно і виглядала належним чином – яскраво оформлений будинок із широкими вітринами першого поверху та пишним декором на другому, задля привернення уваги.

Навесні 2022 року, через масовані артобстріли, будівля значно постраждала. Її стан після початку повномасштабного вторгнення був зафіксований Н.Афанасьєвою у лютому і листопаді 2023 року (Додаток 93).

Інший приклад саме житлового будинку – унікальний маєток маріупольського земського лікаря Сергія Фрідріховича Гампера (сучасна адреса вулиця Земська, 45), що був зведений протягом 1897-1898 років.

Головна «родзинка» будинку полягає у тому, що це єдина маріупольська споруда, зведена у готичному стилі.

До головних архітектурних особливостей маєтку Гампера, належить:

- гострі арки, як основний елемент готики;
- декорована фігурна цегляна кладка;
- профільований між'ярусний карниз;
- класичний одиничний руст першого поверху.

Будинок Гамперу зводився фрагментарно. І хоча загалом окремі елементи спроектовані в єдиному стилі, деякі відмінності між ними були помітні. Арки першого ярусу декоровані кільцевидними арками із архівольтом і зубчастим фризом. На другому поверсі арки більш вузькі, мають масивніший архівольт, аркатуру фризу та профільований карниз.

Окрім цього, архітектурним акцентом будівлі, що вирізняє її з поміж інших у Маріуполі – є башта із металевою вершиною.

Не дивлячись на те, що споруда по своїй суті є унікальним прикладом для Маріуполя, на жодній листівці вона не з'являється одноосібно, або хоча б крупним планом. Проте, на видових поштівках, її все ж таки можна розгледіти.

Так, наприклад, на загальному виді видання Книжкового магазину Спадкоємців Приходько-Пихненко (1905-1909рр., пройшла пошту 02.03.1907р., архів Н.Афанасьєвої) (Додаток 94), будинок Гампера видніється з права – вікна його башти виходили прямисінько на Харлампіївський собор, Катерининську (Грецьку) церкву, на рибну площу та базар.

Інший вид, на якому видніється маєток присвячений саме базарній площі (Базар. Видання Братів Гольдрін, пройшла пошту 12.05.1915р., архів Н.Афанасьєвої) (Додаток 56). Будівля маєтку Гампера вирізняється з поміж інших завдяки металевому ковпаку, що прикриває башту (схожий був розташований на готелі «Континенталь») [20; 104; 123; 125-126].

Стан будівлі Гампера автор фіксувала як до повномасштабного вторгнення (Додаток 95), так і під час окупації (в лютому та вересні 2023 р.) (Додаток 96).

Даний перелік пам'яток, що були зображені на видових листівках не є вичерпним.

По-перше, через відсутність копій усіх поштівок, які були випущені у 1898-1917 роках. Важно сказати, які ще маріупольські види та будівлі вдалось зафіксувати маріупольським фотографам до 1917 року. На сьогодні, навіть каталог поштівок, укладений відомим колекціонером та краєзнавцем Леонідом Морозовим, не містить повного переліку видів із назвами (наприклад, у випущеному каталозі [65, с.89-99], у нумерованій серії поштівок Сави Івановича Приходько-Пихненко, вид №15 залишається невідомим). Пошук відсутніх номерів, а також раніше не згадуваних листівок, може стати окремим напрямком роботи філокартистів, а також дослідників історії маріупольської поштівки.

По-друге, визначення повного переліку будівель, що були зображені на видових листівках, безпосередньо залежить від ступеня дослідження окремих зображень та їх елементів. Часто, на листівках із загальними видами міста, або конкретних вулиць, важко помітити ту чи іншу будівлю (наприклад, як із будинком Гампера).

Яскравою ілюстрацією проблеми ідентифікації тих чи інших будівель, є відкритий лист №9 видання Товариства «Контрагент Печати». Складність із розпізнаванням будівель, полягає у некоректних підписах, які ставались при випуску листа немісцевим видавцем. На вищезазначеній листівці наддруківка містила напис «Маріуполь. №9. Європейська вулиця». Насправді, світлина

зображувала вулицю Італійську (Європейської вулиці у Маріуполі ніколи не існувало) (Додаток 66). Завдячуючи тому, що будівля за сучасною адресою вулиця Італійська, 67, збереглась до сьогодні – ми її впізнаємо на листівці – це маєток німецького віце-консула Бремера побудований у другій половині ХІХ століття у «дусі історизму».

За листівками, описати ту чи іншу пам'ятку через поштівку іноді буває складно, адже архітектурні особливості часто залишались поза уваги фотографа. Наприклад, обраний ракурс не дозволяє розгледіти арку, рясний декор наличників та головний фасад маєтку загалом. Водночас із цим, на зображенні ми бачимо руст першого поверху, гостроконечні вершини (схожі із тими, що були розташовані на будівлі готелю «Континенталь»), трикутний фронтон та дентікули, які підтримують складний карниз – ці унікальні елементи дозволяють нам ідентифікувати будівлю та вирізнити її з-поміж інших маріупольських пам'яток.

Підводячи підсумки, варто зазначити, що на сьогодні, втрачено значну кількість автентичної дореволюційної забудови. Складений перелік будівель, що зображені на видових листівках не є вичерпним, через обмеженість візуальних джерел, некоректні відомості на листах, або обрані ракурси, що повністю не розкривають ту чи іншу пам'ятку. Водночас із цим, дослідження первинного вигляду архітектурних пам'яток за відкритими листами дозволяють прослідкувати конструктивні, планувальні або інші зміни, що відбувались із будівлею протягом часу.

РОЗДІЛ 2

ФОТОДОКУМЕНТУВАННЯ ЯК ЗАСІБ МУЗЕЄФІКАЦІЇ АРХІТЕКТУРНОЇ СПАДЩИНИ (1991-2023РР.)

2.1. Збереження архітектурної спадщини Маріуполя: реалізація державного пам'яткоохоронного законодавства

Останні роки в Україні особливо активізувалися процеси пошуку ідентичності, зокрема через дослідження локальної історії. Важливим інструментом у роботі з історичним спадком стало культурне надбання українського села і міста та їх зв'язок із національною культурою. При цьому, важливу роль, безумовно, грає діяльність із збереження та належного використання важливих історико-культурних пам'яток та історичних територій з особливим статусом.

Дослідниця пам'яткоохоронної діяльності в Україні В.Холодок, зазначає, що однією з головних переваг у галузі охорони пам'яток історії та культури, є стрімкий розвиток державної політики та збільшення ролі держави у вирішенні цілої низки галузевих питань. Вона зазначає, що після 1991 року, почались активні процеси посилення міжнародних зв'язків, а також інтеграції України у міжнародний культурний простір. Звісно, це вимагало відповідних змін у законодавстві в галузі управління культурою та охорони пам'яток [100].

Значна кількість міжнародних документів, виданих Організацією об'єднаних націй, Радою Європи та ЮНЕСКО, стали підґрунтям для розробки української пам'яткоохоронної документації. Головним міжнародним джерелом у галузі охорони культурної спадщини вважається Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини (1972 р.). В Україні її було ратифіковано Указом Президії Верховної Ради N 6673-XI (6673-11) від 04.10.88 [43].

Програмний документ, випущений ЮНЕСКО, визначає основні складові культурної спадщини – це пам'ятки (зокрема «твори архітектури, монументальної скульптури й живопису, елементи та структури археологічного характеру» тощо), ансамблі та визначні місця (стаття 1).

Розглядається роль держави у виявленні та подальшій охороні культурної спадщини (стаття 4), організації державного управління пам'яткоохоронної галузі, в тому числі через забезпечення роботи відповідних служб, організацію та проведення наукових досліджень тощо (стаття 5). Важливим є визнання культурної спадщини такою, що належить країні, на території якої вона знаходиться. Водночас із цим, уся світова спільнота, визнає таку спадщину загальною і обов'язується співпрацювати для її виявлення та охорони (стаття 6-7).

Так, наприклад у січні 2023 року, у зв'язку із загрозою руйнування історичного центру Одеси, її було внесено до Списку всесвітньої спадщини [122; 129].

Цей крок дозволяє організації надавати пришвидшену технічну і фінансову підтримку для забезпечення захисту спадщини на території Одеси, а також, у разі потреби, для подальшого її відновлення.

Конвенція ЮНЕСКО стала підґрунтям для співпраці міжнародного товариства. Крім цього програмного документу, була запроваджена значна кількість міжнародних хартій, рекомендацій, конвенцій з питань охорони, реставрації, збереження культурних цінностей. Наприклад:

- Міжнародна хартія з охорони й реставрації нерухомих пам'яток і визначних місць (Венеціанська хартія, 1964р.);
- Рекомендація про збереження культурних цінностей, яким загрожує небезпека (1968р.);
- Рекомендація про охорону на національному рівні культурної та природної спадщини (1972р.);
- Рекомендація про збереження і сучасну роль історичних ансамблів (1976р.);

- Переглянута Рекомендація стосовно міжнародних конкурсів з архітектури та містобудування (1978р.);
- Конвенція про охорону архітектурної спадщини Європи (1985р.);
- Міжнародна хартія про охорону історичних міст (Вашингтонська хартія, 1987р.) [27].

Частина документів, яка була прийнята міжнародною спільнотою, була ратифікована в 2000-х роках. Наприклад, Європейська конвенція про охорону археологічної спадщини: переглянута у 1992р., ратифіковано в Україні 10 грудня 2003 року [31].

В окремих, Україна була одним із ініціаторів та укладачів. Так, у жовтні 2000 року, делегація України разом із іноземними колегами та фахівцями з ICCROM (Міжнародного дослідницького центру охорони та реставрації культурних цінностей), у Ризі організували конференцію «Культурна спадщина: автентичність і історична реконструкція», в результаті якої була прийнята «Ризька хартія про автентичність та історичну реконструкцію культурної спадщини» [87].

На основних положеннях вищезазначених документів, зокрема ґрунтувалось українське законодавство в галузі охорони історико-культурних пам'яток. Головні тези, звісно, були висвітлені у Конституції України: не заподіяння шкоди культурній спадщини (стаття 66) та її охорона (стаття 54) [44].

Основними законами в Україні, у галузі збереження та охорони культурної спадщини, зокрема архітектурних пам'яток, на сьогодні є:

- Закон України «Про культуру» (від 14.12.2010 №2778-VI) [82];
- Закон України «Про охорону культурної спадщини» (від 08.06.2000 № 1805-III) [84];
- Закон України «Про архітектурну діяльність» (від 20.05.1999 №687-XIV) [79].

Водночас із цим, значні повноваження у захисті культурної спадщини покладаються на місцеве самоврядування. Відповідно до Закону України

«Про місцеве самоврядування в Україні» (від 21.05.1997 № 280/97-ВР), до виключних компетенцій міських рад (та інших територіальних громад) належить:

- розробка пропозицій щодо внесення нових історико-культурних об'єктів до переліку пам'яток історії та культури місцевого значення (із наданням охоронного статусу) (стаття 26, п.37);

- охорона та реставрація пам'яток, а також їх належне використання (стаття 31, п.5, стаття 32, п.10) [83].

Управління пам'яткоохоронною діяльністю у Маріуполі мало свої особливості, які накладалися через історичний статус. Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів (від 26 липня 2001 р. N 878) про затвердження Списку історичних населених місць України, Маріуполь є одним із восьми міст Донецької області, що мають подібний статус. Документ був розроблений «з метою захисту традиційного характеру середовища населених місць України». Відповідно до його положень, в період з 2001 по 2003 роки розпочалися процеси із розроблення та затвердження науково-проектної документації, спрямованої на визначення меж історичних ареалів населених місць [81].

Визначення терміну «історичний ареал» надається у Постанові Кабінету Міністрів (від 13 березня 2002 р. N 318), «Про затвердження Порядку визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених місць, обмеження господарської діяльності на території історичних ареалів населених місць». Відповідно до нього, історичний ареал – це територія, що «охоплює історично сформовану частину населеного місця, що зберегла старовинний вигляд, розпланування і характер забудови» [80].

У Маріуполі, проект із розробки історико-культурного плану зон охорони пам'ятників історії та культури – фактично історичного ареалу – реалізовувався протягом 1990-1994 років.

Скан-копії проєктної документації були викладені членкинею Маріупольського товариства краєзнавців, Оленою Дейниченко [99].

Завдяки цьому, ми знаємо чим був мотивований проєкт та яким чином відбувалась його реалізація. «Прогресивні процеси, які відбуваються в громадському житті останні роки, обумовили зрушення в розумінні спеціалістами и широкими прошарками громадськості гострої потреби кардинальної зміни в галузі збереження і використання історико-культурної спадщини», – йдеться у Пояснювальній записці [99, с.27].

На прикладі однієї з споруд, яка в даному проєкті рекомендували на внесення до переліку пам'яток місцевого значення, пропонуємо розглянути декілька суттєвих проблем, що існують в документальному затвердженні статусів пам'яток, механізмах та особливостей цих процесів на місцевому та загальнодержавному рівні.

Будівлю колишньої Олександрівської чоловічої гімназії було включено до переліку пам'яток місцевого значення рішенням від 21.06.2000 р., № 376 [75, с.188]. Не дивлячись на те, що внесення будівлі в реєстр відбувалось вже під час незалежної України, причина для внесення гімназії (як і багатьох інших маріупольських споруд) полягала не в конструктивних або стильових архітектурних особливостях і навіть не залежала від року побудови (який в документі вказаний помилково).

В описі пам'ятки зазначені наступні відомості: «м. Маріуполь, Жовтневий р-н, вул. Георгієвська, 69; будинок індустріального технікуму». Найменування пам'ятки - Будинок, у якому вчився Жердев М. П., Герой Радянського Союзу.; Будинок, у якому вчився Федоров А. П., чекіст. Дата спорудження – 1975р.

Завідувачка відділу інформаційних технологій та комп'ютерного забезпечення Олена Дейниченко, у своїй роботі «Пам'ятки архітектури м.Маріуполя» [74, с.4] зазначає, що головний корпус індустріального технікуму (колишня Олександрівська чоловіча гімназія) був побудований за проєктом архітектора Миколи Толвінського в 1894-1899 роках.

З оглядом на це, можна зробити декілька зауважень та припущень.

Галузь культури в СРСР розвивалась за рахунок державних дотацій та за «партійним замовленням». Через це причину для внесення пам'ятки до реєстру шукали серед персоналій, річниць, історичних подій в СРСР, не враховуючи дорадянські періоди розвитку міст та конкретних об'єктів. Після отримання Україною незалежності, культурна сфера розвивалась «за інерцією», зокрема в Маріуполі, продовжуючи існуючі негативні тенденції.

По-друге, звертається увага на проблему систематизації пам'яток і використання термінів у зазначених документах. У Реєстрі культурного надбання Донецької області (пам'ятки історії та культури), будівлю колишньої Олександрівської чоловічої гімназії (фактично пам'ятку архітектури), віднесено до Пам'яток історії. Окрім неї, в переліку знаходяться братські могили, пам'ятні знаки, меморіальні дошки та навіть «місце зіткнення робітників з царськими військами» (м. Маріуполь, Іллічівський р-н, вул. Заозерна, 266, біля школи № 44) [75, с.190].

При цьому, в розділі «Пам'ятки мистецтва», знаходяться:

- Пам'ятник Куїнджи О.І.;
- Пам'ятник Мазаю М. Н.;
- Монумент Комсомольської Слави;
- Пам'ятник жертвам голодомору і політичних репресій [75, с. 200-201].

На нашу думку, архітектурній спадщині було б доцільно присвятити окремий розділ у переліку пам'яток культурного надбання, адже Маріуполь – є одним із історичних населених міст із чітко визначеними межами історичного ареалу і з кордонами «охоронюваного цінного історичного планування» [46].

Про унікальність міського планування йшла мова у вищезгаданому проєкті від інституту «Укрпроектреставрація», який займався проєктом із розробки історико-культурного плану зон охорони пам'ятників історії та культури: «Маріуполь – це місто, що зберегло більшою мірою планувальну

структуру кінця XVIII століття, яке має велику історико-культурну спадщину та потребує комплексного дослідження» [99, с.27].

Структура міста, про яку йде мова – це вулиці «історичного центру» Маріуполя, які були позначені на його плані (без назв), починаючи із 1780-х років [39, с.2] 28 вересня 1876 року їм були надані офіційні назви: Катерининська, Георгіївська, Миколаївська, Італійська, Митрополитська, Фонтанна, Грецька, Харлампіївська тощо [53, с.101].

Переважно цими вулицями і проводилось дослідження історичної міської забудови в 1990-ті роки. Тоді, в результаті проведення цілого комплексу дій, було визначено перелік із 172 архітектурних пам'яток, розташованих у межах «історичного центру», які у перспективі мали бути внесені до Реєстру пам'яток місцевого значення.

Згодом, у 2012 році, окремі дослідники звертали увагу на те, що офіційний статус архітектурної пам'ятки місцевого значення у Маріуполі має лише 5 будівель (ще одна – Донецького академічного обласного драматичного театру має статус пам'ятки державного значення) [73, с. 50].

Проте ці дані відрізняються від тих, що є у Міністерстві культури та інформаційної політики. На сьогодні, у Державному реєстрі нерухомої культурної спадщини України, згадується лише одна маріупольська будівля – Драматичного театру, як пам'ятка архітектури, історії, монументального мистецтва місцевого значення (Наказ Мінкультури від 31.01.2019 № 62, охоронний № 2056-Дн) [67]. Нажаль, інші споруди поки що не згадуються.

Розбіжності в документах свідчать, вірогідніше, про неналагоджені вертикальні зв'язки у галузі культури, зокрема пам'яткоохоронній діяльності (територіальна громада – обласний центр – держава).

Майже одразу після надання будівлі Драматичного театру, статусу пам'ятки місцевого значення, у Маріуполі розпочався процес обговорення (а потім і затвердження) науково-проектної документації «Історико-архітектурного опорного плану міста Маріуполя Донецької області з

визначенням меж в режимів використання зон охорони пам'яток та історичних ареалів».

Першим опублікувала документи громадська організація «Архі-Місто» на своїй сторінці у Facebook. Представники ГО наголосили на тому, що, фактично, цей план «про майбутню історичну пам'ять маріупольців», про бачення культурної та історичної спадщини та незахищеність важливих архітектурних об'єктів [4].

Автори проєкту визначають низку законодавчих актів, у межах яких розроблявся опорний план. Серед них не тільки Закони України та Постанови Кабінету Міністрів, а й Державні будівельні норми (ДБН), Державні стандарти (ДСТУ) у галузі будівництва, реставрації, ремонтних робіт на об'єктах культурної спадщини тощо [37, с.8-9].

У порівнянні із Проєктом 1990-х років, Пояснювальна записка докладніше описує географію та історію виникнення міста, зокрема пояснює логіку міського планування. Крім цього, вона містить докладний опис архітектурних пам'яток, їх стильових особливостей [37, с.184-196].

Пропозиції та зауваження до відповідної документації, підготувала членкиня Маріупольського товариства краєзнавців, Олена Дейниченко. Вона відзначила позитивні сторони проєкту та недоліки, які пов'язані з некоректними даними:

- Назва пам'ятки (наприклад, замість «Адміністративна будівля», доцільніше було вказати назву, під якою ця споруда відома: Будинок Казенного винного складу №7, Маріупольський лікєро-горілочаний завод) [24, с.4].
- Назва організацій, розташованих у визначних будівлях (наприклад, Приазовський технічний університет, замість Приазовський державний технічний університет [24, с.5];
- Назви вулиць (застосування двох різних написань: вул. Куїнджі, вул. А.Куїнджі, або неправильних назв: вул. Миру, замість просп.Миру) [24, с.5];

Крім цього, краєзнавиця внесла низку пропозицій, щодо розширення переліку об'єктів культурної спадщини (більше 30 будівель). [24, с.6-8].

Цікаво, що до складання Пояснювальної записки та дослідження урбаністичного ландшафту Маріуполя, були долучені маріупольські фахівці, проте лише археологи (Забавін В., Булик М., Кучугура Л.) [37, с.1].

З огляду на вищезазначені помилки у документах, доцільно було б складання подібного документу долучити місцевих консультантів із інших галузей, в особливості культурологів, істориків, дослідників маріупольської архітектурної спадщини.

Активні обговорення проблеми збереження архітектурного ландшафту Маріуполя та його культурної спадщини, після розробки історико-архітектурного опорного плану міста, поновились у 2021-2022 роках. Так, на XV сесії Маріупольської міської ради, відбулась презентація будівель-кандидатів на участь у Всеукраїнській програмі «Велика реставрація». В першу чергу – на подання у програму пропонувалась будівля колишнього готелю «Континенталь» (Палац культури «Молодіжний», сучасна адреса проспект Миру, 25) [41].

Окрім неї, на наступні реставраційні сезони (друга половина 2022-2023 рік) пропонувались наступні маріупольські споруди:

- Будинки «зі шпилями» (вул. Куїнджі, 35 та 48)
- Синагога (вул. Георгіївська, 18)
- Будівля колишнього винного складу (просп. Миру, 64) [42].

Нажаль, програма не була реалізована через початок повномасштабного вторгнення РФ на територію України. Відзначимо, що до лютого 2022 року, в Маріуполі налічувалось більше 200 важливих історико-культурних споруд [28]. Наразі, більшість із них знищено, або знаходиться в аварійному стані.

В програмному документі «Стратегія Маріуполь 2030» збройна агресія РФ проти України та ескалація конфлікту – вказувалась як загальна проблема для розвитку міста. На цій загрозі особливо наголошували під час

обговорення стратегії розвитку культурної галузі, зокрема пам'яткоохоронної сфери [56, с.189].

На нашу думку, Стратегія розвитку Маріуполя до 2030 року, мала стати логічним завершенням обговорень про міський простір, культурний спадок міста та його збереження, де б враховувались особливості законодавства, попередні проекти із розробки історико-архітектурних планів, громадські обговорення тощо. У документі культурний сектор був представлений одразу у декількох категоріях: освіта, спорт, культура [12], а у загальному описі Маріуполя експерти відмічали, що в місті нараховується декілька тисяч «різноманітних пам'яток архітектурної, культурної, історичної спадщини» [56, с.191]. Проте, нажаль, проблемі збереження культурної спадщини, зокрема архітектурної, надавалось недостатньо уваги. Часто, у Стратегії зустрічались протиріччя або помилки. Наприклад, історична забудова одночасно є сильною і слабкою стороною у розділі, присвяченому Дизайну міста [56, с.115].

Водночас із тим, історична забудова Маріуполя вказувалась у документі як сильна сторона загального SWOT-аналізу міста [56, с.46], її занедбаність була зазначена як слабка сторона розвитку Дизайну міста. Окрім цього, головною загрозою для її втрати вважали перебування важливих історико-культурних об'єктів у приватній власності, а не повномасштабне вторгнення [56, с.115].

Нажаль, програмні документи, створені в Маріуполі до 2022 року вже не актуальні, а законодавчі акти нагально потребують перегляду. Через військову агресію РФ, значна частина культурної (зокрема архітектурної) спадщини Маріуполя втрачена. На сьогодні, поки місто знаходиться в окупації, про фізичне її збереження говорити зарано, проте розробку механізмів її відновлення та подальшої охорони, необхідно проводити вже зараз. З огляду на це, дослідження попереднього досвіду пам'яткоохоронного законодавства та проектних ініціатив є важливим підґрунтям для розробки проєктів та постанов на майбутнє.

Підсумовуючи наголосимо, що дискусія навколо збереження архітектурної спадщини, має велику кількість проблемних питань та перспектив для обговорень, як з огляду на законодавство, так і на громадський сектор, особливості місцевого управління пам'яткоохоронною сферою.

Визначено, що розвиток пам'яткоохоронної галузі неможливий без детальної державної політики та затвердженого законодавства. Починаючи із 1990-х років, Україна є учасником та розробником багатьох міжнародних документів у сфері культури. Закони України, постанови Кабінету Міністрів, відповідні галузеві стандарти та норми розроблені у відповідності із міжнародними рекомендаціями та нормами. Проте, на місцевому рівні, часто законодавчі постанови, перетворюючись на конкретні проєктні ініціативи, стикаються із низкою проблем, пов'язаних із класифікацією пам'яток, складністю надання їм охоронного статусу тощо.

Зазначено, що місцева влада грає важливу роль у збереженні культурної спадщини. З огляду на статус Маріуполя, як одного із історичних міст, розроблялись історико-архітектурні плани та проєкти. Досліджено проєктну документацію та виявлено окремі недоліки та розбіжності.

Зауважимо, що не дивлячись на тимчасову окупацію Маріуполя, обговорення проблем збереження історико-культурної (зокрема архітектурної) спадщини набули небувалої актуальності. Міська історична забудова знаходиться у вкрай вразливому стані і подальше її відновлення вимагає від держави, місцевої влади та громадського суспільства єдності та необхідного фахового опрацювання.

2.2. Проєкти із фотодокументування маріупольської архітектури (1991-2021pp).

Фотодокументи часто розглядають, як журналістський інструмент та репортажне джерело фотофакту [62]. Водночас з цим, дослідниця інформаційних технологій Д.Пятіна та історик К.Мелекесцев, визначають

документальну фотографію як «невичерпне джерело інформації для істориків». Адже фотографія, дозволяє поглянути на події з унікального ракурсу, відтворюючи моменти минулого таким чином, як їх бачив та сприймав безпосередньо автор [86].

Особливо сьогодні, під час війни, фотодокументальні джерела все частіше стають засобом дослідження і збереження не тільки історичної пам'яті, а й конкретних історичних об'єктів (зокрема, об'єктів архітектурної спадщини та пам'яті про них), які пошкоджені або знищені. Для Маріуполя, який знаходиться в окупації, фотодокументи стали майже єдиним джерелом для дослідження тих процесів, що відбуваються всередині міста. Проте, фотодокументування маріупольських архітектурних пам'яток не нова практика для міста – проекти присвячені збереженню архітектурної спадщини з фото фіксацією поточного стану міської забудови реалізовувались ще у ХХ столітті.

Починаючи із отримання Україною незалежності у 1991 році, в Маріуполі активізувалися процеси дослідження локальної історії та роботи із місцевим спадком. Так, наприклад, у грудні 1991 року, «маріупольським вулицям були повернуті старі назви – ті, що були надані їм міською думою 28 вересня 1876 року» [22]. Разом із цим, протягом 1990-1994 років, у Маріуполі реалізовувався проєкт із розробки історико-культурного плану зон охорони пам'ятників історії та культури за участю харківського інституту «Укрпроектреставрація».

Командою дослідників був складений перелік маріупольських будівель, які були рекомендовані до включення в реєстр пам'ятників архітектури місцевого значення.

Один з етапів дослідження передбачав фотофіксацію споруд-кандидатів на включення до списку. Завдяки цьому, на сьогодні до нас дійшли світлини більше ніж 170 архітектурних об'єктів, які були зведені у Маріуполі, починаючи з середини ХІХ століття [54].

Перелік будівель та споруд, рекомендованих до внесення у список пам'яток архітектури місцевого значення, був затверджений рішенням Маріупольської міської ради депутатів у грудні 1994 року. Згодом, нажаль, оновлення реєстру із врахованими рекомендаціями не відбулось.

В результаті дослідження матеріалів фотофіксації, було визначено, що переважна більшість із 172 споруд – це житлові будинки, побудовані у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття. Перелік адрес, пропонуваніх до взяття на облік, був викладений разом із світлинами архітектурних пам'яток [54, с.5-9; с.13-106].

Фотоекспедиції, які відбулись у 1990-х роках за участю інституту «Укрпроектреставрація» є цінними матеріалами для дослідження архітектурної спадщини Маріуполя, в особливості після того, як значна її частина пошкоджена або втрачена.

Деякі будинки, зведені на межі ХІХ-ХХ століть вражають своїми унікальними архітектурними рішеннями та пишним декором. Звертаємо увагу на те, що будівлі, що розглядалися – це переважно житлова забудова провінційного міста.

Яскравим прикладом цікавої одноповерхової архітектури, був будинок за сучасною адресою вулиця Грецька, 5 (Додаток 97): в ній використовувались одночасно найбільш популярні елементи, серед маріупольської архітектури:

- ризаліти (у даному випадку їх два на центральному фасаді);
- пілястри, що підтримують карниз будинку;
- складні декоровані фронти (трикутний із арочним елементом), які завершують ризаліт;
- наличник із складним лучковим фронтоном.

Кожен із вищезазначених елементів досить часто зустрічається серед маріупольських будинків, проте в цій будівлі вони виконані з власними особливостями: відрізняються формою, декором, особливостями застосування – що робить маєток унікальним та неповторним.

Часто, фасад будинків був досить скромно оформлений, проте архітектурна група складалась із декількох елементів. Наприклад, будівля (сучасна аدرس вулиця Миколаївська, 62) простої форми, у якості декору – прямокутні наличники, карниз підтримується дентикулами. Проте, архітектуру будинку підтримує паркан із арочною калиткою та воротами. Арочна (використана форма лучкової арки) композиція первинно виглядала як потрійна вхідна група: ворота та два проходи по обидві боки (Додаток 98).

Згодом, будівля була перебудована і на панорамі 2012 року, від комплексу елементів залишиться лише вхідна група з воротами і калиткою, хоча й зі значними «доробками» - об'ємний декор, який імітував пілястру – був забетонований (Додаток 99).

Нажаль, частина фотографій у 1990-х роках була зроблена таким чином, що важко розгледіти окремі архітектурні елементи будівлі – можна зробити припущення, що фотофіксація робилась нашвидкуруч, або у якості чорнового варіанту. Наприклад, світлина житлового будинку за адресою вулиця Митрополитська, 35 (Додаток 100): невдалий ракурс, будівля перекривається деревом, а сонячне світло не дозволяє розгледіти архітектурні особливості повною мірою.

На противагу цій світлині, пропонуємо розглянути вищезгаданий приватний будинок на фотопанорамі за 2012 рік (Додаток 101). У даному випадку, ми бачимо досить вдалий приклад роботи із історичним простором маріупольської забудови: будинок був реставрований, разом із деякими конструктивними змінами. Ці зміни відбулись із урахуванням архітектурних особливостей головної споруди та характеру епохи, в який вона була створена: будівля була розширена із збереженням основного фасаду, додані ще одні дерев'яні арочні двері та декорований паркан із цегли.

В межах фотофіксації 1990-х років, деякі фотографії було б доцільніше робити з різних боків та планів. Наприклад, за фотографією будинку по вулиці Митрополитській, 53 (Додаток 102) ми можемо розгледіти, бічну пілястру із цегли, декорований між'ярусний карниз, наличники. Проте, не

можемо повною мірою досягнути центральний елемент будівлі – ризаліт, а також вікна другого поверху (зазвичай вони були оформлені краще за вікна першого), фронтон і карниз.

Проте незважаючи на окремі фотографічні недоліки, це був наймасштабніший проєкт із фотодокументування маріупольської архітектури. Завдячуючи світлинам, отриманим у 1990-х роках, ми можемо прослідкувати процес трансформації архітектурного ландшафту Маріуполя протягом 1991-2021 років, а також відмітити обсяги руйнування культурної спадщини, які сталися через військову агресію РФ у 2022 році.

Доля кожного будинку-кандидату на внесення до переліку архітектурних пам'яток, унікальна. Справа в тому, що більшість із них до повномасштабного вторгнення так і не мали пам'яткоохоронного статусу і знаходились у приватній власності. Відповідно, часто ставались невдалі приклади використання фасадів старовинних будинків: їх перебудовували, змінювали тощо.

Маріупольський фотограф Євген Сосновський, у своєму блозі писав, що головна причина занедбаного вигляду «будинків із гарною архітектурою» - це відсутність поважного ставлення більшості власників або орендарів до фасадів історичних споруд [128]. Він же підтверджує цю тезу серією фотознімків, зроблених власноруч.

Нажаль, періодичних фото експедицій із вивченням поточного стану архітектури у Маріуполі не було. Повторна організована фотофіксація відбулась тільки у 2018 році. Світлини окремих будівель, зроблені після масштабного проєкту 1990-х років – особиста робота маріупольських фотографів, істориків-краєзнавців, журналістів тощо, зокрема і Євгена Сосновського.

На його сторінці у Facebook – архітектурі Маріуполя присвячений окремий розділ із фотографіями під назвою «Таке красиве місто» [94]. Через його об'єктив, до нас дійшли світлини визначних маріупольських пам'яток, які були зафіксовані в період між 2016-2018 роками.

Серед них:

- будинок земського лікаря Сергія Фрідріховича Гампера (зведений у готичному стилі);
- маєток судновласника Петра Регіра – «будинок із грифонами»;
- будинок архітектора Віктора Нільсена (сучасна адреса вулиця Семенішина, 49, будинок із маскаронами);
- будівля колишнього британського віце-консульства (маєток Вільяма Вальтона);
- будинок маріупольського купця Гавриїла Гофа (до повномасштабного вторгнення тут знаходилась редакція міської газети «Приазовський робочий»).

Серед знімків – унікальна світлина із зображенням колишньої будівлі (фактично єдиної стіни, що залишалась) за адресою: вулиця Фонтанна, 77 (Додаток 103). Нажаль, остання стіна будинку, зведеного за різними оцінками в останній чверті XIX століття, була знесена у 2021 році.

За версією краєзнавиці Олени Дейниченко, на декоративній ліпнині виведений рік – 1899 [96]. Автор знімку, Євген Сосновський, вважає що вона була зведена на десять років раніше – у 1889 році [127].

Беручи за основу будь-який із варіантів, будівля беззаперечно була унікальною для Маріуполя – рік зведення викарбуваний на пишній ліпнині, яка нагадує за формою родинний герб. Зазвичай, рік зведення розміщували на кованих елементах вхідної групи, або металевих табличках.

Залишки від цієї будівлі, були сфотографовані ще одним фотографом, журналістом, дослідником монументального мистецтва Маріуполя Іваном Станіславським (Додаток 104) [92].

Не дивлячись на те, що коло його інтересів, тяжіло ближче до монументального мистецтва та маріупольських мозаїк, деякі його фотороботи стосувались архітектурного ландшафту Маріуполя. Зокрема, на своїй сторінці у Facebook він випускав світлини із старовинними

маріупольськими маєтками, навчальними закладами та громадськими будівлями у межах рубрики #РетроМаріуполь.

Його фотороботи відрізняються пильною увагою до деталей. Через його світлини, до нас дійшло чимало архітектурних елементів, напередодні повномасштабного вторгнення:

- маскарон на вулиці Георгіївській (комплекс будівель маріупольського підприємця Натана Рябінкіна);
- вхідна група на сучасній вулиці Семенішина (зображення старовинних дверей, сучасної арки із кованими елементами);
- будинок на вулиці Фонтанній (двері, кований козирок, імітований лучковий фронтон над дверцятами).

Описуючи архітектурну спадщину Маріуполя, журналіст згадував про комплекс будівель, які належали Абраму Трегубову (біля Театральної площі), особняк британського віце-консула Вільяма Вальтона, маєток Василя Гіацинтова (у ньому до 2022 року розміщувалась філія Маріупольського краєзнавчого музею – Художній музей імені А.І.Куїнджі), будинок маріупольського судновласника Петра Регіра, будинок земського лікаря Гампера, готель «Континенталь», будинки Нільсена (біля Міського саду та «будинок із левами»), будівлю винного складу (на сучасному проспекті Миру) і звісно, будівлю Водонапірної вежі, хоральну синагогу та навіть будівлю, де розміщувалось заводоуправління «Руський Провіданс» [91].

Остання заслуговує на особливу увагу, адже фактично, вона не входить в межі історичного центру Маріуполя, а до 1927 року, навіть не входила до меж міста. Так чи інакше, будівля була зведена у 1914 році, про що свідчить цегляна кладка над входом (Додаток 105).

Окрема група будівель, які досліджував фотограф – навчальні заклади дореволюційного міста.

- Єпархіальне училище, після зведення у 1911 році стало найбільшою будівлею міста (мала чотири поверхи, враховуючи цокольний);

- Олександрівська чоловіча гімназія будувалась протягом 1895-1899 років за проєктом академіка Миколи Толвінського під наглядом міського маріупольського архітектора на прізвище Бер.

- Реальне училище на перехресті вулиць Миколаївської та Торгової.

- Духовне училище, будівля якого було освячена у вересні 1880 року. З оглядом на вищезазначений факт, ця будівля вважається найстарішою у Маріуполі, із нині збережених [91].

Повторна масова фотофіксація архітектурних пам'яток (друга після проєкту 1990-х років), відбулась лише у 2018 році. Матеріали оновленого історико-архітектурного плану Маріуполя, що пропонувались до обговорення громадою (разом із фотодокументами), були викладені у лютому 2019 року громадською організацією «Архі-Місто» [4].

Фотодокументальні матеріали із поточним станом маріупольської архітектури були зроблені робочою групою у 2018 році. Тоді були зафіксовані:

- об'єкти культурної спадщини Маріуполя, які знаходяться на державному обліку;
- нещодавно виявлені об'єкти культурної спадщини Маріуполя (перелік містить три будівлі, що були зведені на межі XIX-XX століть);
- об'єкти культурної спадщини, що пропонуються до взяття на державний облік (більшість із переліку – будинки, зведені до 1917 року);
- значуща і рядова історична забудова Маріуполя.

У межах проєкту було докладно описано архітектурні пам'ятки, що перебувають на державному обліку [37, с.169-176], а також ті, що пропонуються до взяття на облік у категорії «архітектура» [37, с.184-195].

Серед будівель, що були зведені в останній чверті XIX – на початку XX століття і пропонувались до взяття на державний облік як архітектурних

пам'яток, значна частина – житлова забудова, громадські, промислові споруди, навчальні заклади.

У порівнянні із фотоматеріалами, отриманими у 1990-х роках, кількість світлин 2018 року транслює значну меншу кількість дореволюційної забудови. Беззаперечним шедевром маріупольської історичної забудови, є будівля представлена у межах проєкту із розробки історико-архітектурного плану Маріуполя – є дача власника шахт Рудченка, зведена на початку ХХ століття [68, с.33]. Те, як змінився її вигляд, ми можемо прослідкувати завдяки порівнянню фотофіксації 1990-х та 2018 року. За цей період, до будівлі була додана балюстрада (у 2023 році вона зруйнована) (Додаток 106-107). При цьому, ще на загальному виді початку ХХ століття (пройшла пошту 02.03.1907р., архів Н.Афанасьєвої), ми бачимо первинний вигляд цієї ж будівлі – вона чітко вирізняється із загального ландшафту (Додаток 95).

Масивна споруда із двома ризалітами та складними фронтонами зі слуховими вікнами, знаходиться на височині, звідки відкривається морський пейзаж. Рясні декоровані елементи, що використані при зведенні – властиві маріупольській забудові кінця ХІХ – початку ХХ століття: пілястри, бічний руст, лучкові віконні фронтони, подвійний карниз.

Однозначним недоліком фотофіксацій є її одноплановість – фотознімки робилися, переважно, з боку головного фасаду, оминаючи бічну частину будівель. Іноді, це ставалось через відсутність фізичного доступу (наприклад, через розташування інших будівель, як у випадку із житловим будинком на вулиці Харлампіївській, 22) (Додаток 108). Проте, у багатьох випадках, можливість зробити знімки з інших боків, або сфотографувати окремі важливі деталі крупним планом – за певних причин ігнорувалась.

На фото із будинком, де розміщувалась перша маріупольська бібліотека (вулиця Савчука, 49) увага зосереджувалась на бічному ордері (Додаток 109) [68, с.31]. Разом із цим, із уваги був упущений важливий декоративний елемент – центральний лучковий фронтон, що піднімався над будівлею за допомогою двох центральних пілястр.

Цікавим рішенням були пілястри, що починалися з середини будівлі, виходили за її межі і на парапеті перетворювались на невеликі стовбці – це давало уявне продовження фасаду.

Нажаль, фотоматеріали, додані до переліку об'єктів культурної спадщини, що пропонуються на державний облік, не супроводжуються докладними описами історії тих чи інших будівель, їх архітектурних особливостей. На цьому недоліку наголошували у 2019 році окремі маріупольські краєзнавці [24, с.2].

Під час обговорення пропозицій громади, було наголошено, що перелік будівель, які пропонуються до взяття на облік не є вичерпним. Велика кількість маріупольських маєтків не була згадана у 2018 році, хоча згадувалась у проекті 1990-х років (наприклад, будівля за адресою вул. Харлампіївська, 20) (Додаток 110), або не згадувалась у жодному із проектів, хоча мала важливе історико-культурне значення (наприклад, будинок із маскаронами за адресою вулиця Земська, 66) (Додаток 111) [24, с.6]. Остання, на момент фотофіксації, проведеної Н.Афанасьєвою у 2023 році – знесена до фундаменту.

Світлини, представлені у Додатках [24, с.9-17], зроблені О.Дейниченко протягом 2007-2019 років, зображують будівлі у доречних ракурсах, які б відображали загальний план будівлі, а також її архітектурні деталі, що заслуговують на увагу (наприклад, ковані елементи, ліпнини, інформаційні таблички тощо).

Підводячи підсумки, зазначимо, що матеріалів двох організованих фотофіксацій цілком достатньо для визначення архітектурних особливостей маріупольської забудови кінця XIX-початку XX століття. Світлини міських фотографів, робочих груп із розробки історико-культурного плану Маріуполя, органічно доповнюють один одного і представляють загальний архітектурний ландшафт міста.

Наголошено, що фотодокументи є важливим джерелом для дослідження архітектурної спадщини Маріуполя. В особливості це стосується тих пам'яток, що отримали значні ушкодження, або повністю були знищені внаслідок військової агресії РФ.

2.3. Архітектурна спадщина на документальних фотографіях Н.Афанасьєвої (2022-2023рр.)

Повномасштабне вторгнення РФ на територію України у лютому 2022 року, застало архітектурну спадщину Маріуполя на такому етапі, коли дискурс про нагальну необхідність її збереження перейшла у фазу активних дій. Яскравим прикладом стала ініціатива громади щодо збору пам'яткоохоронних документів для надання статусу архітектурної пам'ятки будівлі Маріїнської жіночої гімназії [49].

Вкрай уразлива категорія міської забудови – історична спадщина, опинилась у пастці: напередодні повномасштабної війни, деякі споруди вже знаходились у занедбаному стані і потребували повноцінної реставрації (наприклад, будинок судовласника Петра Регіра на вулиці Італійській, або вищезгадана Маріїнська гімназія), в додаток до цього, на історичну забудову негативно вплинуло місце її розташування – вона знаходилась недалеко від металургійного підприємства заводу «Азовсталь», яке до травня 2022 року було епіцентром бойових дій.

До сьогодні, усі дані про людські, майнові втрати в Маріуполі залишаються приблизними. Відомості про маріупольську забудову, які були озвучені на 50-сесії Ради ООН, також є орієнтовними. Відповідно до них, до 90% багатоквартирних та до 60% приватних будинків було пошкоджено або знищено через російські бомбардування [120].

Навесні 2022 року, після остаточної окупації Маріуполя, фотодокументи та відео-матеріали, які відображали реальний стан міського простору – публікувались переважно маріупольцями, що виїжджали з міста. Метою такого «документування» була не просто розповідь про події у

Маріуполі та його стан. За світлинами та відеоматеріалами часто мешканці інших міст, або маріупольці, що вже виїхали, шукали відомості про своїх родичів і друзів, які залишились в окупованому Маріуполі.

Завдяки таким фото та відео-матеріалам, було розроблено інтерактивну мапу із руйнуваннями житлового фонду та пошкодженою міською інфраструктурою [111]. Серед світлин весни 2022 року, можемо знайти відомості про окремі архітектурні пам'ятки Маріуполя, зокрема про стан відомого маєтку земського лікаря Сергія Гампера, «будинку Юр'єва» (сучасна адреса проспект Миру, 40), зведеного наприкінці XIX століття тощо.

Інформація про історичну забудову серед переліку зафіксованих будівель є фрагментарною, а більшість споруд, які знаходились у історичній частині Маріуполя (вулиці: Фонтанна, Митрополитська, Миколаївська, Георгіївська, Італійська, Земська, Торгова, Харлампіївська, Грецька тощо) і були зведені на межі XIX-XX століть, залишилась поза уваги.

На сьогодні, відслідкувати поточний стан маріупольської архітектурної спадщини досить складно. У мережі відсутні дані про історичну забудову, а минулорічні фотографії не можна вважати об'єктивним джерелом для дослідження архітектурних пам'яток. При цьому, ускладнює процес вивчення історичної спадщини декілька факторів: відсутність актуальних та об'єктивних відомостей про конкретну пам'ятку, фіксація уявного відновлення Маріуполя, без відображення реального стану зруйнованих споруд, хибна інформація про визначні історико-культурні об'єкти, викривлення фактів про них, або їх некоректне представлення в Інтернеті.

Окрім цього, варто наголосити на тому, що незалежні експерти досі не мають фізичного доступу до міста, а отже об'єктивні висновки про стан міської забудови, зокрема архітектурної спадщини Маріуполя, робити зарано.

При цьому, знаходячись під окупацією, маріупольська архітектура продовжує руйнуватись (під впливом часу, або через дії окупаційної влади

міста та знесення історичної забудови) [6]. Саме тому, особливо цінними джерелами є фотоматеріали, які були зроблені маріупольцями протягом 2022-2023 років, коли Маріуполь вже був окупований.

Фотознімки, зроблені з певною періодичністю дозволяють прослідкувати зміни у поточному стані тієї чи іншої архітектурної пам'ятки, або групи пам'яток. Періодичність фотофіксацій, дозволяє вибудовувати серії документальних фотографії про які згадує, А.Мілашевич [63, с.214] та прослідкувати через них трансформації міської забудови та окремих міських просторів, характер руйнації тих чи інших будівель, а також фіксувати злочини окупаційної влади (наприклад, знесення важливих історико-культурних будівель, насильницька приватизація тощо) [6].

Протягом 2022-2023 років, автором було проведено 5 експедицій із фотофіксацією поточного стану маріупольської забудови, зокрема важливих історико-культурних споруд, зведених на межі XIX-XX століть.

- травень 2022 року (зафіксований стан більше ніж 70 об'єктів житлового будівництва, історико-культурних будівель, громадської забудови тощо);
- серпень 2022 року (архів частково втрачений, із залишеного близько 15 об'єктів житлового фонду та громадської забудови);
- лютий 2023 року (зафіксовано більше 200 об'єктів міської забудови, зокрема в історичній частині міста)
- серпень-вересень 2023 року (біля 50 будівель, які мають важливе історико-культурне значення для Маріуполя).
- листопад 2023 (особистий архів містить світлини майже 200 будівель, зведених наприкінці XIX – на початку XX століття).

Першу спробу задокументувати російські злочини проти культурної спадщини Маріуполя, були зроблені у травні 2022 року. В результаті фотофіксації, було збережено більше 150 файлів фото- та відеоматеріалів, які присвячені міському ландшафту окупованого міста: архітектурним пам'яткам, обсягам руйнувань, повсякденному життю тощо.

В об'єктив камери Н.Афанасьєвої потрапили:

- навчальні заклади, будівлі яких були зведені наприкінці ХІХ століття (наприклад, будівля колишньої Олександрівської чоловічої гімназії);
- житлова та громадська забудова кінця ХІХ-початку ХХ століття (наприклад, житловий будинок на вулиці Фонтанній, зведений у 1911 році, маєток британського віце-консульства на вулиці Георгіївській);
- громадські та технічні споруди початку ХХ століття (наприклад, будівля колишньої Водонапірної вежі).

На той момент, увага окупаційної влади була прикута до одного із головних злочинів РФ в Маріуполі – Драматичного театру. У травні 2022 року, приховування наслідків бомбардувань розпочались саме з цієї будівлі, інші важливі історико-культурні об'єкти на цей час залишались по за увагою.

Наприклад, будівля колишньої Водонапірної вежі, що знаходиться недалеко від Театральної площі. До 1917 року вона була важливим акцентом в одноповерховій архітектурі Маріуполя. У 2022 році, культурно-туристичний осередок, завдяки своїм висотним характеристикам став для маріупольців прихистком під час повномасштабного вторгнення: містяни, що мешкали у центрі, на оглядовому майданчику башти мали змогу оглянути місто та перші дні зловити зв'язок. Прямих влучань у будівлю Вежі не було, але перший ярус будівлі було пошкоджено осколками від ворожих снарядів (Додаток 112).

Значних руйнувань зазнала будівля колишньої Олександрівської чоловічої гімназії, зведена наприкінці ХІХ століття. Світлини, за якими можна зробити перші висновки про стан пам'ятки місцевого значення, були зроблені Н.Афанасьєвою 20 травня 2022 року (Додаток 113).

Неодноразові прямі влучання у будівлю зруйнували центральний фасад правої бічної частини, разом із пілястрами, зачепивши еркер та правий фронтон. Осколками побиті вікна, руст першого поверху, віконні арочні отвори. Центральний ризаліт із парадним входом уражений осколками, другий ярус над арочною вхідною групою пошкоджений із боку правого

арочного віконного порталу, частково знищена права дорична колона, яка підтримує подвійний карниз та лучковий фронтон. Наступна фотофіксація стану будівлі відбулася у лютому 2023 року: конструктивних змін у будівлі не виявлено, поточний стан загалом відповідав стану 2022 року.

В результаті фотофіксації стану маріупольської архітектури у лютому 2023 року – через рік після початку повномасштабного вторгнення, було визначено поточний стан більше ніж 200 об'єктів міської забудови, зокрема близько 80 об'єктів, зведених на межі XIX-XX століть:

- житлова забудова (переважно одноповерхові будинки, зведені у межах історичного центру Маріуполя);
- сакральні споруди (міські синагоги XIX-початку XX століття);
- громадські місця дореволюційного міста (казначейство, міські консульства, готелі);
- початкові заклади (чоловіча та жіноча гімназії, духовне та єпархіальне училища тощо).

Водночас із цим, головний проспект міста, а за сумісництвом найперша вулиця міста – проспект Миру (колишня вулиця Катерининська) залишались поза увагою. Не дивлячись на те, що вона зазнала найбільших архітектурних перетворень після Другої світової війни, окремі будівлі залишилися майже без змін і дійшли до нас в первинному вигляді.

Наприклад, будинок колишньої кондитерської Жозефа (сучасна адреса проспект Миру, 39), був зведений наприкінці XIX століття. Кав'ярня Mr.Veen&Bouler hat, що знаходилась у цій будівлі напередодні повномасштабного вторгнення, була однією із найвідоміших у Маріуполі. Фасад будівлі отримав значну кількість осколочних влучань, на щастя декоративні елементи (трикутний фронтон, бічні пілястри, віконні обрамлення, складний карниз) вціліли (Додаток 114).

Навпроти кав'ярні знаходився інший не менш відомий заклад Ізба-читальня (проспект Миру, 40). Відомий на сьогодні будинок Юр'єва (першим відомим власником був маріупольський адвокат Ілля Емануїлович Юр'єв),

був зведений наприкінці ХІХ століття у неокласичному стилі із елементами бароко. У період Другої світової війни, будівля була спалена при відступі німецьких військ з Маріуполя. Світлина того періоду, показує, як виглядав маєток відомого маріупольця: французький та призматичний руст, пишно декоровані вікна (віконний карніз, трикутний віконний фронтон, віконні наличники у вигляді тонких колон), складний фронтон (на перетині вулиць Катерининської та Марії-Магдалинінської (сучасна Грецька), лучкова декорована ніша, по обидві боки від неї – імітація слухових вікон із наскрізними отворами). Після «відновлення» у повоєнні роки фасад будівлі зазнав значних перетворень:

- добудований третій поверх;
- складний розкішний фронтон замінений на звичний зі слуховим вікном;
- пишний декор усієї площини фасаду (руст, декоровані віконні наличники, трикутні віконні фронтони) були залишені на двох новостворених ризалітах у центральній частині будівлі.

До середини ХХ століття, на другому поверсі вхідної групи (центрального входу на перетині вулиць) був розташований балкон із кованою огорожею, по обидва боки від якого парні коринфські колони прикрашали перше від центру вікно. При цьому, трикутний фронтон завершував кожний наличник. Під час повоєнної відбудови, трикутні фронтони були переміщені – відтепер вони вінчали не наличники, а колонні групи. Цікавим елементом були імітації едікул – ніш, що обрамлені коринфськими колонами – в них розташовувались декоративні вазони [106; 112].

Загалом, фасад будівлі став візуально простішим, хоча рясне вбрання двох ризалітів вирізняло його з поміж інших маріупольських будівель [57].

Колишній будинок Юр'єва був відреставрований у 2020 році (Додаток 115), а зруйнований через два роки – через військову агресію РФ.

На світлинах Н.Афанасьєвої (січень 2023 року), у будівлі відсутня стеля, знищений другий та третій поверх вхідної групи (правий бік), значно пошкоджена права ніша із колонами. Триповерховий будинок, як і більшість будівель центрального проспекту Маріуполя – згорів (Додаток 116).

В той же період був зафіксований стан більшості будівель-кандидатів на внесення до переліку архітектурних пам'яток Маріуполя, що був розроблений у 2019 році. Особливої згадки потребують будівлі, чий первинний вигляд представлений на дореволюційних поштівках. Завдяки архівним візуальним джерелам (листівка – світлина ХХ століття – особисті фотографії 2021 року – фотодокументи 2022-2023 років), ми маємо можливість прослідкувати усі архітектурні перетворення.

Порівняв поштівку із Реальним училищем В.Гіацинтова (архів Н.Афанасьєвої) (Додаток 79), із світлиною будівлі, зробленою автором у квітні 2021 року (Додаток 117), можна засвідчити, що будівля не застала кардинальних перетворень, після Другої світової війни, всі декоративні елементи були залишені: лучкові елементи фронтона, віконні фронтони (сандрики лучкові та трикутні), руст першого поверху, рустові пілястри тощо.

У 2022 році, у будівлі найбільше постраждала центральна вхідна група – в особливості ескедра (арочна ніша) із годинником. Прямим влучанням ворожого снаряду зруйнований один із сандриків на другому поверсі, осколочними уламками уражена уся площа фасаду, знищені балкони із кованою огорожею, другий-третій поверхи мають сліди пожежі (Додаток 118). У листопаді 2023 року, вигляд будівлі залишається без наочних змін. Хоча на цей момент, окремі споруди в Маріуполі, які мають важливе історико-культурне значення для міста, вже були оголошені окупаційною владою як такі, що потребують знесення.

Варто зазначити, що фотофіксації у 2022 році, фактично, були свідченнями та наочними доказами військових злочинів РФ, які демонстрували обсяги руйнувань у Маріуполі, зокрема його історичної

частини та охоронних зон. Фотофіксація, проведена у 2023 році, дозволила відслідкувати спроби приховування цих злочинів.

Третя фотофіксація відбулася восени 2023 року (вересень-листопад). Її особливість полягає у тому, що вона представляє уявне «відновлення» міста окупаційною владою, яке насправді являє собою процес із приховування військових злочинів, знищення автентичної архітектури та унікальних елементів маріупольського архітектурного ландшафту ХІХ – початку ХХ століття.

Загалом, протягом осені 2023 року, було знято майже 200 архітектурних об'єктів, зведених у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття: житлові будинки історичної частини міста (більшість із яких зруйновано і вже по своїй суті не є житловими), громадські споруди дореволюційного періоду (які знаходяться на центральному міському проспекті та по за його межами), навчальні заклади, культурно-мистецькі осередки, сакральні споруди тощо.

На прикладі будівлі початку ХХ століття в історичній частині міста (сучасна адреса Фонтанна, 44), розглянемо основну проблему так званого «відновлення», яке розпочалось навесні 2023 року.

Незадовго до початку повномасштабного вторгнення РФ на територію України, цей маєток отримав широку популярність та впізнаваність серед маріупольців, завдяки проєкту Ярослава Федоровського «Життя дверей має значення» з реставрації старовинних дверей історичних будівель. Метою проєкту було не тільки привернення уваги до архітектурної спадщини Маріуполя, а й фандрайзинг задля реставрації дверей та окремих елементів вхідних груп (вітражі, дверні ручки, поштові скриньки тощо).

Перші двері, які реставрували, знаходились за адресою вулиця Фонтанна, 44 у маєтку, зведеному у 1911 році. 21 вересня 2021 року, на вулиці Фонтанній, відбулась презентація перших результатів проєкту «Життя дверей має значення». Відреставровані двері стали туристичним магнітом для містян і гостей міста [32].

Під час російських бомбардувань навесні 2022 року, двері вцілили, хоча маєток отримав низку пошкоджень: вибиті вікна, ураження отримали віконні наличники, декорований карниз та дентикули. Крім цього, відповідно до світлин Н.Афанасьєвої, зроблених 22 травня 2022 року (Додаток 119), був пошкоджений декоративний фронтон, який був пишним завершенням ризаліту. Бічні пілястри вцілили, наличники першого поверху, а також вхідна арка отримали незначні осколочні ураження.

Унікальним елементом будівлі був напис по обидві боки від імітації слухового вікна фронтона: «А 1911 С», який повідомляв, вірогідніше, ініціали власника будинку, а також рік зведення маєтку.

Фотографії Н.Афанасьєвої від 28 жовтня 2023 року ще раз засвідчують, що так зване «відновлення» є нічим іншим, як приховуванням злочинів РФ проти мирного населення та житлових об'єктів Маріуполя. Внаслідок «відбудови», у 2023 році, основний декоративний елемент будівлі, що вирізняв її від багатьох одноповерхових будинків XIX століття – декоративний фронтон, який увінчував ризаліт та арочні ворота, був безслідно втрачений. Його демонтували, а ініціали та рік зведення був перенесений безпосередньо на ризаліт. При цьому, відсутні дентикули та зубці карнизу були повернуті, а фасад пофарбований – хоча лише з одного переднього боку (Додаток 120).

Цей приклад яскраво відтворює характеристику тих трансформацій, що відбуваються у маріупольському архітектурному просторі. Проте, це не одна проблема, з якими зіткнулась історична забудова протягом 2022-2023 років.

На сьогодні, в Маріуполі існує безліч маєтків, що знаходяться у приватній власності. Одним із таких є колишній будинок відомого судновласника Петра Регіра. До початку повномасштабної війни, будинок знаходився у занедбаному стані, хоча спроби його приватизації та подальшої реставрації обговорювались.

На довоєнних світлинах Н.Афанасьєвої (від 18 квітня 2021 року), ми бачимо справжній «шедевр архітектури», який не має аналогів у Маріуполі

(Додаток 121) [117]. І якщо використання колон не є по своїй суті унікальним в маріупольській забудові, то барельєф із грифонів однозначно був неповторним елементом. Саме через нього, будівля була відома як «будинок із грифонами» [105].

В період бойових дій, декоративні елементи маєтку значно постраждали: був втрачений рослинний декор фризу із барельєфами грифонів, імітовані слухові вікна (на ризалітах), розетки, вхідна група із колонами. Крім цього, знищений жіночий маскарон над першим вікном другого поверху (справа) центральної частини будівлі. Прямим влучанням зруйнований правий ризаліт із іонічними парними колонами. Осколочні ураження отримали віконні наличники із трикутними фронтонами, віконна балюстрада, масивний руст першого поверху (Додаток 122).

Восени 2023 року, на будівлі з'явилось «оголошення» про необхідність надання правооблікових документів на будівлю, через ознаки «безхозності» будівлі (Додаток 123). Беззаперечно, можна очікувати, що подальша доля будівлі вже приречена.

Неподалік від «будинку із грифонами», знаходиться ще один яскравий приклад знищення росіянами маріупольської автентичної архітектури. Будинок за сучасною адресою вул. Італійська, 30, був зведений до 1915 року (його ми бачимо на листівці із архіву Н.Афанасьєвої, яка присвячена маріупольському базару) (Додаток 56).

Масивна будівля розташовувалась поруч із Римо-католицькою церквою, що була зруйнована радянською владою у 1930-х роках. Це масивний двоповерховий (не враховуючи цоколь) маєток, зведений у цегляному стилі. Декор виконувався тільки за допомогою цегляної кладки: дентикули, руст та псевдо-арки першого поверху, складні пілястри другого поверху, між'ярусний карниз із зубчастими елементами. Прямокутна у плані будівля, має парадний вхід з правого боку, який вінчається трикутним фронтоном.

За світлинами, зробленими автором 13 лютого 2023 року, ми бачимо, що будівля була повністю зруйнована (Додаток 124): від неї залишились лише стіни, які були знесені навесні 2023 року. На цьому місці, у листопаді 2023 року вже було зведено «копію» дореволюційного маєтку (Додаток 125), який має окремі схожі елементи: форми вікон, між'ярусне зубчасте розділення, пілястри. Проте імітація арок відсутня, конструктивно змінені наличники, раніше закладене цеглиною вікно – у новій будівлі відсутнє, з боку вхідної групи пілястри другого поверху відсутні, віконні портали із нішами замінені звичною арочною кладкою, центральний фасад (що виходить на вулицю Італійську) відтепер не має ризаліту, а також арочної едикули на другому поверсі. Загалом, будівля хоч зовнішнє схожа на первинну, вона позбавлена низки унікальних архітектурних елементів, за якими її можна було характеризувати як архітектурну пам'ятку. Відтепер, будівля за адресою вулиця Італійська, 30 перестала нести в собі автентичні елементи маріупольської забудови кінця XIX – початку XX століття.

Схожа доля, вірогідніше, спіткає і будівлю колишньої Маріїнської жіночої гімназії. Передній фасад будівлі отримав лише осколочні ураження, проте задня частина будівлі, а також праве крило з боку вулиці Миколаївської був повністю зруйнований, що зафіксовано на світлинах автора від 24 січня 2023 року (Додаток 126). У листопаді 2023 року, було повідомлено про знесення росіянами будівлі колишньої гімназії [60]. Проте ця інформація не є коректною. Відповідно до фотодокументів Н.Афанасьєвої, зроблених 1 та 8 листопада 2023 року, центральний фасад будівлі, разом із правим та лівим крилом (що виходять на вулицю Грецьку) залишається до сьогодні. Задня частина будівля готується до «відновлення», вірогідніше первинні елементи (наприклад внутрішня колонада, що виходить на задній двір) залишаться, а решта буде добудовуватися навколо (Додаток 127-128).

Пощастило лише тим будівлям, що вціліли після російських бомбардувань у 2022 році. Серед прикладів, маєток німецького віце-консула Бремера (сучасна адреса вулиця Італійська, 67) – він був збережений в

автентичному вигляді, окремі елементи фасаду у 2023 році лише пофарбували білою фарбою (Додаток 129).

У підсумку, варто зазначити, що фотофіксація, як візуальні свідчення розвитку (та знищення) архітектурної спадщини – є важливим джерелом свідчень про воєнні злочини та так зване «відновлення» маріупольської архітектури 2022-2023 років.

Ускладнюють процес дослідження архітектурної спадщини не тільки вражаючі обсяги руйнувань, а й часто некоректні дані про ті чи інші будівлі. Разом із цим, зазначається що інформація про історичну забудову, яка представлена в мережі, є фрагментарною і унеможлиблює проведення якісного аналізу.

Підтверджено, що періодичність фіксацій поточного стану архітектурних пам'яток дозволяє довести та підкреслити ті трансформації, що відбуваються в маріупольському архітектурному ландшафті: продовження руйнування будівель, знищення декоративних елементів окремих будинків, уявне «відновлення», а насправді знищення автентичного портрету міської історичної забудови (Додаток 130-140).

ВИСНОВКИ

Під час дослідження окреслено передумови появи поштівок із видами Маріуполя. Визначено хронологічні межі розвитку міських типографій від 1870 до 1917 року та окреслені основні постаті, які займались видавничою та друкарською справою у місті.

Зазначено, що протягом 1898 – 1917 років, було видано більше 450 поштівок із видами міста та його околиць. Вони, фактично, дозволяли не тільки спілкуватись та обмінюватись думками, а й представляти приазовське місто за його межами – в інших містах країни та закордоном, розповідати адресатам про місце свого перебування через листівку, показувати важливі архітектурні споруди та описувати загальний міський ландшафт Маріуполя.

Проаналізовано низку краєзнавчих праць, присвячених розвитку друкарської справи в Маріуполі, звернено увагу на деякі історичні неточності, які у них присутні. Наприклад, доведено, що роком заснування типографії Залюбовського є не 1876, а 1875 рік, а типографія родини Гольдрін почала працювати у 1900 році, а не 1904, як було прийнято вважати раніше.

Досліджено сюжетні особливості маріупольських листівок, випущених до 1917 року. Помічено, що одні й ті самі види (сюжети) випускались різними видавництвами, а такиж перевипускались у межах одного – це свідчило про популярність зображення та значний попит на нього. Переважно це стосується видів головної вулиці Маріуполя – Катерининської, світлин із храмовою архітектурою, зображень Земства, будівель Олександрівської чоловічої та Маріїнської жіночої гімназії.

Помічено, що морські пейзажі використовували усі видавці (за виключенням В.І. Павлова), як одну з центральних тем Маріуполя. Іншим «сюжетом-лідером» була храмова архітектура: принаймні одна сакральна споруда фігурує у кожній серії, випущеній у Маріуполі та за його межами.

Рідкісними є приклади випуску поштівок із околицями міста, природою, або сценами фізичної праці.

Відзначені відмінності у зображенні міста різними видавцями: місцеві через листівку намагались представити у своїх серіях різний Маріуполь (його природу, архітектуру, торгове та громадське життя), тим часом як інші випускали або тематичні зображення, або використовували найбільш популярні види (переважно Азовське море, пристані та порт).

Визначено особливості зображення визначних архітектурних пам'яток на видових листах. Проаналізовано, які пам'ятки найчастіше зображувались на маріупольських поштівках. Серед причин популярності вважається їх архітектурна унікальність, а також важливе значення для маріупольської громадськості (муніципальні будівлі, навчальні заклади, історико-культурні об'єкти).

Зазначено, що на сьогодні, втрачено значну кількість автентичної дореволюційної забудови. Складений перелік будівель, що зображені на видових листівках не є вичерпним, через обмеженість візуальних джерел, некоректні відомості на листах, або обрані ракурси, що повністю не розкривають ту чи іншу пам'ятку. Водночас із цим, дослідження первинного вигляду архітектурних пам'яток за відкритими листами дозволило прослідкувати конструктивні, планувальні або інші зміни, що відбулись із окремими будівлями протягом часу.

Розглянуто проблеми реалізації державного пам'яткоохоронного законодавства на прикладі Маріуполя на сучасному етапі. Наголошено, що дискусія навколо збереження архітектурної спадщини, має велику кількість проблемних питань та перспектив для обговорень, як з огляду на законодавство, так і на громадський сектор, особливості місцевого управління пам'яткоохоронною сферою.

Визначено, що розвиток пам'яткоохоронної галузі неможливий без детальної державної політики та затвердженого законодавства. Окреслено

основні державні та міжнародні документи у сфері культури, а також особливості їх застосування на місцевому рівні.

Зазначено, що законодавчі постанови, перетворюючись на конкретні проєктні ініціативи, стикаються із низкою проблем, пов'язаних із класифікацією пам'яток, складністю надання їм охоронного статусу тощо. Наголошено, що місцева влада грає важливу роль у збереженні культурної спадщини, в особливості з огляду на статус Маріуполя, як одного із історичних міст. Досліджено проєктну документацію та виявлено окремі недоліки та розбіжності під час її складання, систематизації та співвідношень історико-архітектурних планів міста.

Зауважено, що тимчасова окупація Маріуполя не є перепорою для обговорення проблем збереження історико-культурної (зокрема архітектурної) спадщини. Не дивлячись на те, що міська історична забудова знаходиться у вкрай вразливому стані, її подальше відновлення вже вимагає від держави, місцевої влади та громадського суспільства єдності та якісного фахового опрацювання.

Вивчено досвід фотодокументування маріупольської архітектури за часів незалежної України. Світлини міських фотографів, робочих груп із розробки історико-культурних планів, органічно доповнюють один одного і представляють загальний архітектурний ландшафт міста. Наголошено, що фотодокументи є важливим джерелом для дослідження архітектурної спадщини Маріуполя. В особливості це стосується тих пам'яток, що отримали значні ушкодження, або повністю були знищені внаслідок військової агресії РФ.

Проведено фотофіксації поточного стану архітектури в окупованому Маріуполі та охарактеризовано характер ушкоджень та трансформацій архітектурного ландшафту протягом 2022-2023 років.

Зазначено, що фотофіксація, як процес збору ілюстративних матеріалів, візуальних доказів розвитку (та знищення) архітектурної

спадщини – є важливим джерелом свідчень про воєнні злочини та про так зване «відновлення» маріупольської архітектури 2022-2023 років.

Відмічено, що ускладнюють процес дослідження архітектурної спадщини не тільки вражаючі обсяги руйнувань, а й часто некоректні дані про ті чи інші будівлі. Разом із цим, зазначається що інформація про історичну забудову, яка представлена в мережі, є фрагментарною і унеможлиблює проведення якісного аналізу.

Підтверджено, що періодичність фіксацій поточного стану архітектурних пам'яток дозволяє довести та підкреслити ті трансформації, що відбуваються в маріупольському архітектурному ландшафті: продовження руйнування будівель, знищення декоративних елементів окремих будинків, уявне «відновлення», а насправді знищення автентичного портрету міської історичної забудови.

Загалом, під час проведення дослідження, автором збережено та систематизовано понад 250 відкритих листів, надрукованих у Маріуполі протягом 1898-1917 років, майже 50 із них – складає особистий архів. Під час проведення численних фотофіксацій, знято поточний стан більше 200 об'єктів автентичної маріупольської архітектури, зведеної в останній чверті XIX – на початку XX століття.

Перспективою даного дослідження є вивчення процесів «радянзації простору» через заміну дореволюційної забудови Маріуполя на багатоповерхівки у стилі «сталінський ампір». Крім цього, спроба вивчення архітектурних особливостей автентичної забудови не є завершеною: поповнення архіву антикварних поштівок буде сприяти розширенню переліку архітектурних пам'яток, що потрапляли у кадр міських фотографів кінця XIX – початку XX століття.

Загалом, через окупацію міста, фотодокументи є важливим підґрунтям для фахового аналізу стану автентичної архітектури з перспективою відновлення її первинного вигляду, а з оглядом на їх унікальність, вони стають не просто джерелом для актуалізації пам'яті про Маріуполь та його

історико-культурну спадщину, а й потенційним предметом для музеєфікації мариупольської культури та історії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Азарова К. Образ українського міста на поштових картках кінця XIX – початку XX ст.: постановка проблеми. *XIV харківські студентські філософські читання: до 230-річчя артура шопенгауера* : Матеріали міжнар. наук. конф. студентів та аспірантів, м. Харків, 17 трав. 2018 р. Харків, 2018. С. 59–61. URL: http://philosophy.karazin.ua/ua/kafedra/staff_tpf/visnyk/XIV_chytannya.pdf#page=59 (дата звернення: 31.08.2023).
2. Акмен І. Українська архітектурна спадщина в радянській періодиці 30–40-х рр. XX ст. *Науковий вісник будівництва*. 2018. Т. 93, № 3. С. 19–28. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Nvb_2018_93_3_5.pdf (дата звернення: 03.10.2023).
3. Архитектура Мариуполя. Определения основных архитектурных элементов, фрагменты истории архитектуры и градостроительства : справочный бюллетень / уряд. Е. Дейниченко. Мариуполь : МГУ, 2013. 29 с. URL: <https://repository.mdu.in.ua/jspui/handle/123456789/2999> (дата звернення: 07.07.2023).
4. Архі-Місто. "Архи-Город" первым публикует материалы обновленного историко-архитектурного плана Мариуполя. *Facebook*. URL: <https://www.facebook.com/146534602711341/posts/pfbid0FZDjKLa5F8wF2ZUuNKUdDq17ybt1UyH9mwQ5DgSLrJq5PHX5mn7XJPhCqcChSwZEl/> (дата звернення: 04.10.2023).
5. Архі-Місто. Заявка на "охранну грамоту" для Першої гімназії Мариуполя – готова для подання!. *Facebook*. URL: <https://www.facebook.com/146534602711341/posts/pfbid0c4xUmNrN6j7Q5zEci>

TADqfXaZApPgrWCyVxwxLkNowvMXGAjN1Dw6713QAFZpEXFl/?mibextid=cr9u03 (дата звернення: 05.07.2023).

6. Афанасьєва Н. Архітектура міста Марії: проблеми окупації та випробування часом. *Музеї та відродження культурного ландшафту: круглий стіл*, м. Київ-Рівне-Одеса, 18 трав. 2023 р. Київ, 2023.

7. Афанасьєва Н. Видавнича справа в Маріуполі у контексті міської культури та урбаністики (кінець XIX - початок XX століття). *Культуровідповідне середовище під час війни: програма круглого столу*, м. Київ, 28 верес. 2023 р. Київ, 2023.

8. Афанасьєва Н. Видова поштівка як новий вид кореспонденції та її вплив на загальносвітовий та регіональний культурний прогрес. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Філософія, культурологія, соціологія*. 2023. № 26. С. 5–11.

9. Афанасьєва Н. Документальна фотографія як засіб музеєфікації архітектури (на прикладі м.Маріуполя). *I Міжнародний міждисциплінарний конгрес наукових досягнень, інновацій, новітніх технологій та суспільства*, м. Сан Лоренсо, 5–6 жовт. 2023 р. 2023.

10. Афанасьєва Н. Науковий проєкт Віртуальний музей пам'яті «Архітектурна спадщина Маріуполя: окупація та випробування часом». *Дослідження молодих вчених: від ідеї до реалізації: Всеукр. науково-практ. онлайн-конф.*, м. Київ, 21–22 квіт. 2023 р. Київ, 2023. С. 13.

11. Афанасьєва Н. Проєкт мінімальних страндартів забезпечення громадян культурними послугами та його роль у розвитку креативних індустрій. *Дебют: Зб. тез доп. студентів іст. ф-ту*, м. Київ. Київ, 2023. С. 117–119. URL:

<https://mu.edu.ua/storage/MSU/pages/conferences/2023/Декада%20студентської%20науки%20-%202023.%20Історичний%20факультет..pdf> (дата звернення: 03.10.2023).

12. Афанасьєва Н. Соціокультурна сфера у стратегії міста «Маріуполь 2030». *III Міжнародна науково-практична конференція*

"Феномен культури постглобалізму": Зб. наук. матеріалів, м. Київ-Маріуполь, 22 листоп. 2022 р. Київ, 2022. С. 52–55. URL: <https://mu.edu.ua/storage/MSU/pages/conferences/2022/Феномен%20культури%20постглобалізму.pdf> (дата звернення: 03.10.2023).

13. Афанасьєва Н. Стан об'єктів соціокультурної сфери в окупованому росіянами Маріуполі за матеріалами вітчизняних Інтернет-ресурсів. *Студії з інформаційної науки, соціальних комунікацій та філології в сучасному світі* : Програма I Всеукр. науково-практ. конф. з міжнар. участю, м. Київ, 26 жовт. 2023 р. Київ, 2023.

14. Афанасьєва Н. Філокартія як джерело дослідження архітектурної спадщини Маріуполя. *Всеукраїнська науково-практична конференція "Новітні дослідження культури і мистецтва: пошуки, проблеми, перспективи"*, м. Київ, 18 трав. 2023 р. Київ, 2023.

15. Афанасьєва Н. Фотодокументалістика 2023: актуалізація пам'яті про архітектурну спадщину Маріуполя. *Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції «Феномен культури постглобалізму – контекст військових конфліктів»*, м. Київ, 22 листоп. 2023 р. Київ, 2023. URL: <https://mu.edu.ua/storage/MSU/pages/conferences/2023/22.11.23/МДУКультурологія2023.pdf>.

16. Афіша спектаклю «Отелло» У.Шекспіра в Сімейному саду братів Псалті в м.Маріуполі 19 травня 1896. *Archivogram: база зображень*. URL: https://archivogram.top/34074692-afisha_spektaklya_otello_ushekspira_v_semeynom_sadu_bratyev_psalti_v_g_mariupole (дата звернення: 16.11.2023).

17. Бабенко Л. Ідеологічне обґрунтування більшовиками насилля щодо Православної церкви та його реалізація в радянській Україні (1920 – 1930-ті рр.). *Science and Education a New Dimension.Humanities and Social Sciences*. 2016. Т. 4, № 12. С. 10. URL: https://seanewdim.com/wp-content/uploads/2021/03/hum_iv_12__76.pdf#page=7 (дата звернення: 09.09.2023).

18. Бублик О. Джерела з історії міської забудови Катеринославщини кінця XVIII – початку XX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Київ, 2017. 471 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Bublyk_Oksana/Dzherela_z_istorii_miskoi_zabudovy_Katerynoslavschny_kintsia_XVIII__pochatku_KhKh_st.pdf (дата звернення: 09.08.2023).
19. Буров С. Вдоль по Земской. *Мариупольская жизнь*. 2011. 27 жовт. URL: <https://web.archive.org/web/20140413131743/http://mariupol-life.com.ua/Город/Вдоль-по-Земской.html> (дата звернення: 08.07.2023).
20. Буров С. Дом на Гамперовском спуске. *Старый Мариуполь – История Мариуполя*. URL: <http://old-mariupol.com/dom-na-gamperovskom-spuske/> (дата звернення: 22.07.2023).
21. Буров С. Старая газета: Что волновало мариупольцев более 100 лет назад?. *MRPL.CITY*. URL: <https://mrpl.city/blogs/view/staraya-gazeta-cto-volnovalo-mariupoltsev-bolee-100-let-nazad> (дата звернення: 16.11.2023).
22. Буров С. Улица Харлампиевская. *Старый Мариуполь – История Мариуполя*. URL: <http://old-mariupol.com/ulica-harlampievskaya/> (дата звернення: 08.10.2023).
23. Гостиница «Континенталь» - экскурс в историю. *MRPL.CITY*. URL: <https://mrpl.city/blogs/view/gostinitsa-kontinentale-kskurs-v-istoriyu> (дата звернення: 13.09.2023).
24. Дейниченко О. Пропозиції та зауваження щодо проекту документації з розробки історико-архітектурного опорного плану Маріуполя. *calameo.com*. URL: <https://www.calameo.com/books/002979071e7519d866483> (дата звернення: 07.10.2023).
25. Демідко О. Сергій Буров розповів історію магазину Адабашевих. *MRPL.CITY*. URL: <https://mrpl.city/news/view/rozpovid-sergiya-burova-pro-magazin-brativ-adabashevih> (дата звернення: 24.08.2023).
26. Диса К. Поклон із Києва: київські туристичні листівки кінця XIX – початку XX століття: створення, контент і використання. *Наукові записки*

НаУКМА. Історичні науки. 2022. Т. 5. С. 108. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/89cbfdbb-ecdf-47c2-955f-b11fada156f6/content> (дата звернення: 28.07.2023).

27. Документи щодо пам'яткоохоронної діяльності. Міжнародні документи. *Культурна спадщина Києва.* URL: <http://kyiv-heritage.com/sites/default/files/Документи%20№%201-14.pdf> (дата звернення: 13.09.2023).

28. ДП «Редакція газ. «Голос України». У Маріуполі «потьомкінські деревні» замість зруйнованих пам'яток. *Голос України - газета Верховної Ради України.* URL: <http://www.golos.com.ua/article/370142> (дата звернення: 08.10.2023).

29. Егоров П. Практический способ «легко научиться правильно писать». Мариуполь : печ. Л.Я. Шпарбера, 1893. 11 с.

30. Екатеринославский Адрес-Календарь 1917 год. Екатеринослав, 1917. С. 418. URL: <https://www.calameo.com/books/002055968de410ded41a4> (дата звернення: 09.08.2023).

31. Європейська конвенція про охорону археологічної спадщини (переглянута) (ETS N 143) : Конвенція Ради Європи від 16.01.1992 р. № ETS N 143 : станом на 10 груд. 2003 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_150#Text (дата звернення: 17.11.2023).

32. "Життя дверей має значення" - новий проект по реставрації дверей у Маріуполі - mariupol-future.com.ua. URL: <https://mariupol-future.com.ua/uk/news-zhyttya-dverej-maye-znachennya-novuj-proekt-po-restavracziyi-dverej-u-mariupoli> (дата звернення: 06.09.2023).

33. Журналы очередных и чрезвычайных заседаний Мариупольской городской думы за 1907 год. Мариуполь : Типография Э.И. Гольдрин, 1908. 217 с.

34. Журналы очередных и чрезвычайных заседаний Мариупольской городской думы за 1908 год. Мариуполь : Тип. Бр. Э. и А. Гольдрин, 1909. 269 с.

35. Здание бывшего отделения Государственного Банка Российской Империи в Мариуполе. *Шукач*. URL: <https://www.shukach.com/ru/node/18816> (дата звернення: 19.08.2023).

36. Искусственный вывод цыплят (инкубация) / упряд. Г. Псалти. 2-ге вид. Мариуполь : типо-лит. Л.Я. Шпарбера, 1895. 36 с.

37. Історико-архітектурний опорний план міста Маріуполь Донецької області з визначенням меж і режимів використання зон охорони пам'яток та історичних ареалів. Київ : ПОГ «Ін-т культур. спадщини» ВРОКСУ. 281 с. URL: https://drive.google.com/file/d/1kCdB7xNRtE_t-oRRWinoIOcV0QYхyUmU/view (дата звернення: 07.07.2023).

38. Каменский П. История одного дня: Достоверное сказание. – 2-е изд. 1901. *НАЦ. Б-КА УКРАЇНИ ім. В.І. ВЕРН*. Матеріали до репертуару української книги Вип. 8, ч. 1. Книга. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Petrov_SY/Knyha_v_Ukraini_1861-1917_Materialy_do_repertuaru_ukrainskoi_knyhy_Vypusk_08_ch_1_K-Kn.pdf.

39. Картографія. Історичні фото. Історико-архітектурний опорний план міста Маріуполя. *Personal Cloud Storage & File Sharing Platform*. URL: https://drive.google.com/file/d/1nNpLkWz1p5cgH4zK-Og0U0V8ghGVOh_O/view (дата звернення: 17.08.2023).

40. Катріч Р. В Мариуполе ДК «Молодежный» превратят в «Отель Континенталь». *MRPL.CITY*. URL: <https://mrpl.city/news/view/v-mariupole-dk-molodezhnyj-prevratyat-v-otel-kontinental> (дата звернення: 12.07.2023).

41. Коваленко Б. В Мариуполе стартовала XV сессия городского совета (ОНЛАЙН). *MRPL.CITY*. URL: <https://mrpl.city/news/view/v-mariupole-startovala-xv-sessiya-gorodskogo-soveta-onlajn> (дата звернення: 09.10.2023).

42. Коваленко Б. Мариуполь подал заявку на «Большую реставрацию». Какие исторические здания туда включили?. *MRPL.CITY*. URL: <https://mrpl.city/news/view/mariupol-podal-zayavku-na-bolshuyu-restavratsiyu-kakie-istoricheskie-zdaniya-tuda-vklyuchili> (дата звернення: 03.10.2023).

43. Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини : Конвенція Орг. об'єдн. націй з питань освіти, науки та культури від 16.11.1972 р. : станом на 4 жовт. 1988 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_089#Text (дата звернення: 17.11.2023).

44. Конституція України : від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 17.11.2023).

45. Копкин С. Адресь-календарь "Весь Мариуполь и его уезд". Мариуполь : Типографія С.А.Копкина, 1910.

46. Креслення та схеми. Історико-архітектурний опорний план міста Мариуполя. *Personal Cloud Storage & File Sharing Platform*. URL: https://drive.google.com/drive/folders/1N21LdqJMBiZ_wEYyIM0P1VDQdb4TeMbk (дата звернення: 17.08.2023).

47. Кузіна К. Радянська міська простору Вінниці у 1920 – 30-ті рр. *Нові сторінки історії Донбасу*. 2016. № 25. С. 171–178. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=Nsid_2016_25_15 (дата звернення: 03.10.2023).

48. Кузіна К. Радянська міська простору у 1920-30-ті рр. м. Вінниця, 15–17 трав. 2017 р. Вінниця. С. 4–5. URL: <https://jpv.s.donnu.edu.ua/article/view/3608> (дата звернення: 01.10.2023).

49. Літопис Школи Мариупольська Гімназія. Одеські архітектори та історики надали Першій гімназії та громадським активістам повний комплект облікової документації. *Facebook*. URL: <https://www.facebook.com/100047215632035/posts/382615006655684/?mibextid=WC7FNe> (дата звернення: 04.10.2023).

50. Має Значення. Мариупольская Мариинская женская гимназия | Має Значення, 2021. *YouTube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=qN037knk2jU> (дата звернення: 08.06.2023).

51. Має значення. Маріїнської жіночої гімназії в Маріуполі більше немає. *Facebook*. URL: <https://www.facebook.com/100093956378562/posts/pfbid0AQXrXDZyMQKW6RZe7dxWURjEKstePv4swqAdKnzJZgjTVZ5ZJcsdrduQ1tvPN43EI/?mibextid=cr9u03> (дата звернення: 10.08.2023).

52. Мазур П. Феоктист Хартахай. *Старый Мариуполь – История Мариуполя*. URL: <http://old-mariupol.com/feoktist-xartahaj/> (дата звернення: 07.07.2023).

53. Мариуполь и его окрестности: отчет об учебных экскурсиях Мариупольской Александровской гимназии / ред. Г. Тимошевский. Мариуполь : Типо-Литография А.А.Франт., 1892. 461 с. URL: <https://www.calameo.com/books/002979071addc0ec8f12b> (дата звернення: 08.09.2023).

54. Мариупольские здания, рекомендованные в список памятников архитектуры. *calameo.com*. URL: <https://www.calameo.com/books/002979071dfef9eeb1596> (дата звернення: 02.10.2023).

55. МАРИУПОЛЬСКИЙ карманный календарь на 1885 г. 1884. *НАЦ. Б-КА УКРАЇНИ ім. В.І. ВЕРН*. Матеріали до репертуару української книги Вип. 10. Книга. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Petrov_SY/Knyha_v_Ukraini_1861-1917_Materialy_do_repertuaru_ukrainskoi_knyhy_Vypusk_10_M.pdf.

56. Маріупольська міськрада. Стратегія 2030. Маріуполь, 2021. 159 с. URL: https://era-ukraine.org.ua/wp-content/uploads/2021/12/Strategy_2030_Mariupol_compressed.pdf (дата звернення: 04.10.2023).

57. Маріупольський проспект Миру: подорож у часі. URL: <http://mrpl.city.tilda.ws/podorozhuchas> (дата звернення: 02.10.2023).

58. Маріуполь - туристичне місто. Де свого часу навчалася маріупольська інтелігенція?. *Facebook*. URL: <https://www.facebook.com/100064240472637/posts/pfbid02tcas8XXeaGNzEBv9VoJ5wf5rqG8wkwBijQnzmB4yRJapHiKUs3nybKo3tm836wAel/?mibextid=cr9u03> (дата звернення: 08.07.2023).

59. Маріуполь - туристичне місто. Маріїнська жіноча гімназія, вул. Грецька, 44. *Facebook*. URL: <https://www.facebook.com/100064240472637/posts/pfbid035ApN19rQh6xCgb7ssj85Tz2EwBPEPqRJkaedQU8ykBkXnm7fFD76ZxQCAJJEVzVQI/> (дата звернення: 02.08.2023).

60. Маріуполь - туристичне місто. Нищення нашої історії | росіяни знесли будівлю Маріїнської жіночої гімназії у Маріуполі. *Instagram*. URL: <https://www.instagram.com/p/CzI42wFqFla/?igshid=MzRlODBiNWFiZA==> (дата звернення: 14.09.2023).

61. Метрическая книга данная из Екатеринославской духовной Консистории в Успенскую церковь г. Мариуполя для записи родившихся, браком сочетавшихся и умерших. 1876. *Держ. архів Дон. обл. №213 - Успенська церква Катеринославської духовної консисторії, м. Маріуполь Маріупольського повіту Катеринославської губернії. Спр.2. Арк. 77. Скан-копія.* URL: https://tsdea.archives.gov.ua/ua/affair_dn/?f_id=1018708&a_id=1021556 (дата звернення: 08.09.2023).

62. Мицик А. Фотографія у системі жанрів мас-медіа. *Масова комунікація у глобальному та національному вимірах*. 2016. № 5. С. 144–149. URL: https://www.dnu.dp.ua/docs/zbirniki/fszmk/program_5b0548217d963.pdf#page=144 (дата звернення: 01.10.2023).

63. Мілашевич А. Американські фоторепортажі 1900–1930-х років. *Мистецтвознавство України*. 2010. Т. 11. С. 213–220. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Mysu_2010_11_32.pdf (дата звернення: 21.09.2023).

64. Мілашевич А. Американські фоторепортажі 1900-1930-х років. *Мистецтвознавство України*. 2010. № 11. С. 213–220. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=Mysu_2010_11_32 (дата звернення: 14.10.2023).

65. Морозов Л. Мариуполь на видовых открытках : ілюстр. кат. 3-те вид. Мариуполь, 2009. 100 с.

66. Нейкирх Г. Краткая историческая записка о мариупольской гимназии: (С открытия гимназии до конца 1880-81 учеб. г.). 1881. *НАЦ. Б-КА УКРАЇНИ ім. В.І. ВЕРНІ*. Матеріали до репертуару української книги Вип. 10. Книга. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Petrov_SY/Knyha_v_Ukraini_1861-1917_Materialy_do_repertuaru_ukrainskoi_knyhy_Vypusk_11_N.pdf?PHPSESSID=pig42i4ssa4o1tmcvc90mkvvn3 (дата звернення: 04.08.2023).

67. Нерухома культурна спадщина. *Міністерство культури та інформаційної політики України*. URL: <https://mcip.gov.ua/kulturna-spadshchyna/derzhavnyu-reiestr-nerukhomykh-ram-iatok-ukrainy/> (дата звернення: 03.10.2023).

68. Об'єкти культурної спадщини м.Маріуполь, що пропонуються до взяття на державний облік. *Personal Cloud Storage & File Sharing Platform*. URL: https://drive.google.com/file/d/1Rmt_xY4GRI-ymjUmlgvu419GJaTJoqD2/view (дата звернення: 22.06.2023).

69. Отчет мариупольской женской субботней школы за период с ноября 1898 г. по июнь 1900 г. Мариуполь : тип. Э.И.Гольдрин, 1901. 24 с.

70. Отчет Мариупольской уездной земской управы Мариупольскому уездному земскому собранию, очередной сессии 1875 года. Мариуполь : тип. Л.А.Залюбовскаго, 1875. 187 с.

71. Отчет Мариупольской уездной земской управы Мариупольскому уездному земскому собранию, очередной сессии 1878 года. Мариуполь : тип. Л.А.Залюбовскаго, 1878. 109 с.

72. Отчет Мариупольской уездной земской управы, очередной сессии Земского собрания 1882 г. Мариуполь, 1882. С. 844. URL: <https://sci-conf.com.ua/wp-content/uploads/2020/11/FUNDAMENTAL-AND-APPLIED-RESEARCH-IN-THE-MODERN-WORLD-18-20.11.20.pdf> (дата звернення: 25.08.2023).

73. Пам'ятки архітектури Маріуполя. Віртуальна екскурсія. *calameo.com*. URL: <https://www.calameo.com/books/002979071f016b15a06e2> (дата звернення: 27.07.2023).

74. Пам'ятки архітектури Маріуполя. *calameo.com*. URL: <https://www.calameo.com/books/002979071cb072c9111ef> (дата звернення: 08.09.2023).

75. Пам'ятки Донецької області. Реєстр культурного надбання Донецької області (пам'ятки історії та культури). *Вікімедія Україна*. URL: <https://blog.wikimedia.org.ua/2012/06/12/donetsk/> (дата звернення: 13.07.2023).

76. Пономарева И. Мариуполь этнический (конец XVIII – начало XX века). *Матеріали до української етнології*. 2016. № 15. С. 61. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=mdue_2016_15_9 (дата звернення: 16.07.2023).

77. Порт культур. Собор Святого Харлампія. *Facebook*. URL: <https://www.facebook.com/share/P2qrLMmSeWcnxQjX/?mibextid=WC7FNe> (дата звернення: 10.06.2023).

78. Порт культур. Чи пізнаєте ви будівлю з цієї листівки? Так, на світлинах сучасний Маріупольський коледж Приазовського Державного Технічного Університету. *Facebook*. URL: <https://www.facebook.com/108049370759926/posts/pfbid0fFCE83T4RNdqL49PqxDB47gXu2CxuUdbfCKPyVf5SPHnMziYEznpLnUfL5B7enRY1/?mibextid=cr9u03> (дата звернення: 04.08.2023).

79. Про архітектурну діяльність : Закон України від 20.05.1999 р. № 687-XIV : станом на 31 берез. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/687-14#Text> (дата звернення: 19.11.2023).

80. Про затвердження Порядку визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених місць, обмеження господарської діяльності на території історичних ареалів населених місць : Постанова Каб. Міністрів України від 13.03.2002 р. № 318 : станом на 28 лют. 2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/318-2002-п#Text> (дата звернення: 17.11.2023).

81. Про затвердження Списку історичних населених місць України : Постанова Каб. Міністрів України від 26.07.2001 р. № 878. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/878-2001-п#Text> (дата звернення: 17.11.2023).

82. Про культуру : Закон України від 14.12.2010 р. № 2778-VI : станом на 21 верес. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17#Text> (дата звернення: 17.11.2023).

83. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР : станом на 3 серп. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр#Text> (дата звернення: 17.11.2023).

84. Про охорону культурної спадщини: Закон України від 08.06.2000 р. № 1805-III: станом на 2 жовт. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text> (дата звернення: 17.11.2023).

85. Проценко А. Загадка мариупольського «Зимнего двorca». *Старый Мариуполь – История Мариуполя*. URL: <http://old-mariupol.com/zagadka-mariupolskogo-zimnego-dvorca/> (дата звернення: 17.11.2023).

86. Пятіна Д., Мелекєсцев К. Фотографія, як засіб збереження історичної пам'яті. *Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса*. 2021. Т. 1, № 13. С. 59. URL: <https://jvestnik-sss.donnu.edu.ua/article/view/9947> (дата звернення: 22.09.2023).

87. Ризька хартія про автентичність та історичну реконструкцію культурної спадщини: Хартія Респ. Білорусь від 24.10.2000 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_260#Text (дата звернення: 17.11.2023).

88. Розповідь Сергія Бурова про магазин братів Адабашевих - новості Мариуполя » Новості Донбасса. *Новості Донбасса*. URL: <https://donbass.center/rozpovid-sergiia-byrova-pro-magazin-brativ-adabashevih-povosti-mariupolia/> (дата звернення: 23.08.2023).

89. Руденко Н. История мариупольских типографий. *Старый Мариуполь – История Мариуполя*. URL: <http://old-mariupol.com/istoriya-mariupolskix-tipografij/> (дата звернення: 19.07.2023).

90. Сайт для колекціонерів в Україні Violity. *Сайт для колекціонерів в Україні Violity*. URL: <https://violity.com/> (дата звернення: 18.08.2023).

91. Станіславський І. Архітектурний атлас дореволюційного Мариуполя (фото). *LB.ua*. URL: https://lb.ua/culture/2019/01/04/415883_arhitekturniy_atlas.html (дата звернення: 22.09.2023).

92. Станіславський І. Декори будинку на вулиці Фонтанній. Ймовірно споруда належала до фабрики керамічних виробів Шенвельдера. Кін XIX поч XX ст. *Facebook*. URL:

<https://www.facebook.com/100014542059945/posts/1253514375143286/?mibextid=rS40aB7S9Ucbxw6v> (дата звернення: 06.09.2023).

93. Табінський Я. Фотодокументалізм: функції, специфіка відображення, сучасні трансформації. *Теле- та радіожурналістика*. 2015. № 14. С. 241. URL: <http://publications.lnu.edu.ua/collections/index.php/teleradio/article/view/743/749> (дата звернення: 22.09.2023).

94. Таке красиве місто. *Facebook*. URL: <https://www.facebook.com/media/set/?set=a.1163729177048700&type=3&amr;mibextid=ncKXMA> (дата звернення: 14.09.2023).

95. Токарский Н. Типографии «Приазовского рабочего» – 105 лет!. *Wayback Machine*. URL: <https://web.archive.org/web/20130329204255/http://pr.ua/news.php?new=7194> (дата звернення: 19.08.2023).

96. ТОП-7 старейших мариупольских домов (ФОТО). *MRPL.CITY*. URL: <https://mrpl.city/news/view/top-7-starejshih-mariupolskih-domov-foto> (дата звернення: 16.09.2023).

97. Фабрики, заводы и рудники Донецкого бассейна 1909 г. : справочная кн. Харьков : Типо-литогр. "Художеств. труд", 1909. URL: <https://libarch.nmu.org.ua/handle/GenofondUA/22833?show=full>.

98. Федерация грецких т-в України. Олександрівська чоловіча гімназія. Маріуполь. *Facebook*. URL: <https://www.facebook.com/1702521863344983/posts/pfbid0qZmsqdWgyT5rwVPVXwJmcfPoKyCUJMYU6S5jPxcU2JeSMGAPaqmSK5WDbTrotqgMI/?mibextid=cr9u03> (дата звернення: 04.08.2023).

99. Фрагменты документов, разработанных в начале 1990-х гг. харьковскими специалистами при исследовании исторической части города Мариуполя и составлении перечня зданий, рекомендованных в те годы в список памятников архитектуры местного значения. *calameo.com*. URL:

<https://www.calameo.com/books/002979071dc83746719f4> (дата звернення: 10.08.2023).

100. Холодок В. Державне управління охороною культурної спадщини в Україні: стан і перспективи розвитку. *Державне будівництво*. 2011. № 1. С. 1–9. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=DeBu_2011_1_49 (дата звернення: 07.09.2023).

101. Чужой В. Очерки и рассказы. Мариуполь : тип. Э.И.Гольдрин, 1904. 17 с.

102. Шнайдер Е. Синагоги Восточной Украины, ч.3. Синагоги Донецкой области. *Синагоги Украины*. URL: https://myshtetl.org/synagogues/syn_doneck.html (дата звернення: 13.07.2023).

103. Шовчко В. Гостиница "Континенталь" в Мариуполе. *Пам'ятки України*. URL: <https://zabytki.in.ua/ru/2828/gostinitsa-kontinental-v-mariupole> (дата звернення: 17.11.2023).

104. Шовчко В. Дом Гампера в Мариуполе. *Пам'ятки України*. URL: <https://zabytki.in.ua/ru/2786/dom-gampera-v-mariupole> (дата звернення: 20.08.2023).

105. Шовчко В. Дом Регира в Мариуполе. *Пам'ятки України*. URL: <https://zabytki.in.ua/ru/2781/dom-regira-v-mariupole> (дата звернення: 13.10.2023).

106. Шовчко В. Дом Юрьева в Мариуполе. *Пам'ятки України*. URL: <https://zabytki.in.ua/ru/2719/dom-yureva-v-mariupole> (дата звернення: 02.10.2023).

107. Шовчко В. Мариинская гимназия в Мариуполе. *Пам'ятки України*. URL: <https://zabytki.in.ua/ru/2854/mariinskaya-gimnaziya-v-mariupole> (дата звернення: 05.08.2023).

108. Шовчко В. Мариупольская Александровская мужская гимназия. *Пам'ятки України*. URL: <https://zabytki.in.ua/ru/2733/mariupolskaya-aleksandrovskaaya-muzhskaya-gimnaziya> (дата звернення: 07.09.2023).
109. Шовчко В. Мариупольская синагога. *Пам'ятки України*. URL: <https://zabytki.in.ua/ru/2801/mariupolskaya-sinagoga> (дата звернення: 18.08.2023).
110. Шовчко В. Отделение Государственного банка в Мариуполе. *Пам'ятки України*. URL: <https://zabytki.in.ua/ru/2789/otdelenie-gosudarstvennogo-banka-v-mariupole> (дата звернення: 23.08.2023).
111. Штутман В. Разрушения Мариуполя на карте (2000 домов). *Google My Maps*. URL: https://www.google.com/maps/d/u/0/viewer?mid=1n0elDNzvK4vQYmWxCn2792ljSxNJK4x3&g_ep=EgY1Ljc4LjIYAEICVVM=&shorturl=1&ll=47.12657930874434,37.58807351642371&z=13 (дата звернення: 02.10.2023).
112. Юлия Машира. Мариуполь Туристический Дом Юрьева, 2018. *YouTube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=qn6o4CkyJos> (дата звернення: 02.10.2023).
113. Янатъев Д. Мариуполь на старых почтовых открытках. *Старый Мариуполь – История Мариуполя*. URL: <http://old-mariupol.com/mariupol-na-staryx-rochtovux-otkrytkax/> (дата звернення: 01.08.2023).
114. Яруцкий Л. Д. Евреи Приазовья. Мариуполь, 1996. 322 с. URL: [https://fliphtml5.com/zvlih/slue/Л.Яруцкий._Евреи_Приазовья_\(1\)/](https://fliphtml5.com/zvlih/slue/Л.Яруцкий._Евреи_Приазовья_(1)/) (дата звернення: 01.09.2023).
115. Яруцкий Л. Гимназия: Старый корпус – Старый Мариуполь. *Старый Мариуполь – История Мариуполя*. URL: <http://old-mariupol.com/gimnaziya-staryj-korpus/#more-2629> (дата звернення: 16.11.2023).
116. Яруцкий Л. Исчезнувшие храмы Мариуполя. *Старый Мариуполь – История Мариуполя*. URL: <http://old-mariupol.com/ischeznuvshie-hramy-mariupolya> (дата звернення: 18.08.2023).

117. 0629.com.ua - Сайт міста Маріуполя. Наследие Регира в Мариуполе. Как дом с грифонами превратился в руину, - ФОТОРЕПОРТАЖ. *0629.com.ua* - *Сайт міста Маріуполя*. URL: <https://www.0629.com.ua/news/2921644/nasledie-regira-v-mariupole-kak-dom-s-grifonami-prevratilsa-v-ruinu-fotoreportaz> (дата звернення: 21.09.2023).
118. Buying and selling collectibles. *Declampe*. URL: <https://www.delcampe.net/> (date of access: 11.08.2023).
119. eBay. Electronics, Cars, Fashion, Collectibles & More | eBay. *eBay*. URL: <https://www.ebay.com/> (date of access: 14.09.2023).
120. High Commissioner updates the Human Rights Council on Mariupol, Ukraine. *UN Human Rights Office*. URL: <https://www.ohchr.org/en/statements/2022/06/high-commissioner-updates-human-rights-council-mariupol-ukraine> (date of access: 14.09.2023).
121. New Auction. *Маркетплейс та інтернет-аукціон*. URL: <https://newauction.org/> (date of access: 13.07.2023).
122. Odesa inscribed on UNESCO's World Heritage List in the face of threats of destruction. *UNESCO : Building Peace through Education, Science and Culture, communication and information*. URL: <https://www.unesco.org/en/articles/odesa-inscribed-unescos-world-heritage-list-face-threats-destruction?hub=365> (date of access: 16.08.2023).
123. Ponomariova I. Mariupol. Hotels. *BlackSea Research Project*. URL: <https://cities.blacksea.gr/en/mariupol/2-1-4/> (date of access: 08.09.2023).
124. Ponomariova I. Mariupol. Private and public buildings. *BlackSea Research Project*. URL: <https://cities.blacksea.gr/en/mariupol/2-1-2/> (date of access: 27.08.2023).
125. Sigma Mariupol. Мариуполь. Былое. «Мужская гимназия. Часть 1», 2016. *YouTube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Z0iIyxOZOSk> (дата звернення: 08.07.2023).

126. Sigma Mariupol. 08 09 | Мариуполь Былое «Гимназия Дарий и др», 2018. *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=-PntjHY_OrQ (дата звернення: 13.09.2023).

127. Sosnovsky E. Дом на Фонтанной. 1889 год. *Facebook*. URL: <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=1163729990381952&set=a.1163729177048700&type=3&mibextid=rS40aB7S9Ucbxw6v> (дата звернення: 22.09.2023).

128. Sosnovsky E. Меня иногда спрашивают, почему я не фотографирую то или иное "красивое здание" (часть 1). *Facebook*. URL: <https://www.facebook.com/100002348873259/posts/pfbid0VEdUDYXEehmGT4wZNIJdgQnioRTsumRTp82Vojo5vraSXpuCyVUCf74SMiHYF1r9cl/?mibextid=cr9u03> (дата звернення: 05.09.2023).

129. The Historic Centre of Odesa. *UNESCO World Heritage Centre*. URL: <https://whc.unesco.org/en/list/1703/> (date of access: 13.09.2023).

130. UAMRPL. Готель Континенталь (повна телеверсія) мариуполь, 2020. *YouTube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=2ejJKC1KYn0> (дата звернення: 09.08.2023).

ДОДАТКИ

Додаток 1. Поштівка із зображенням Маріупольської Маріїнської церкви (пройшла пошту у березні 1900 року, видавець Юліус Кіттл, місто Моравське Острау – Австро-Угорщина). Особистий архів Н.Афанасьєвої;

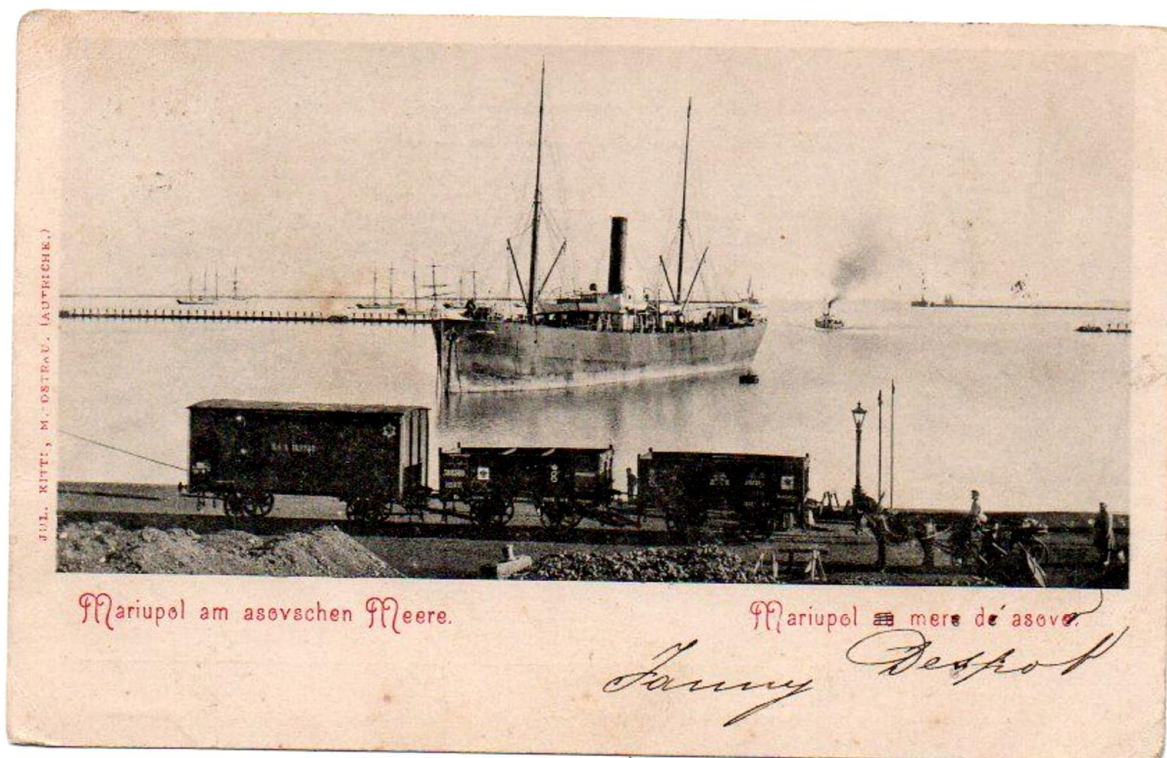

Додаток 2. Листівка із видом на Катерининську вулицю (пройшла пошту 23/4.02.1900 р., видавець Юліус Кіттл, місто Моравське Острау – Австро-Угорщина). Особистий архів Н.Афанасьєвої;

Додаток 3. Відправниця – Фанні Деспот, вид на пароход та залізницю (пройшла пошту 05.06.1900 р., видавець Юліус Кіттл, місто Моравське Острау – Австро-Угорщина);

Додаток 4. Відправник Валентина Хараджаєва — листівка із зображенням портової пристані із залізницею (пройшла пошту у травні 1900 р., видавець Юліус Кіттл, місто Моравське Острау – Австро-Угорщина);

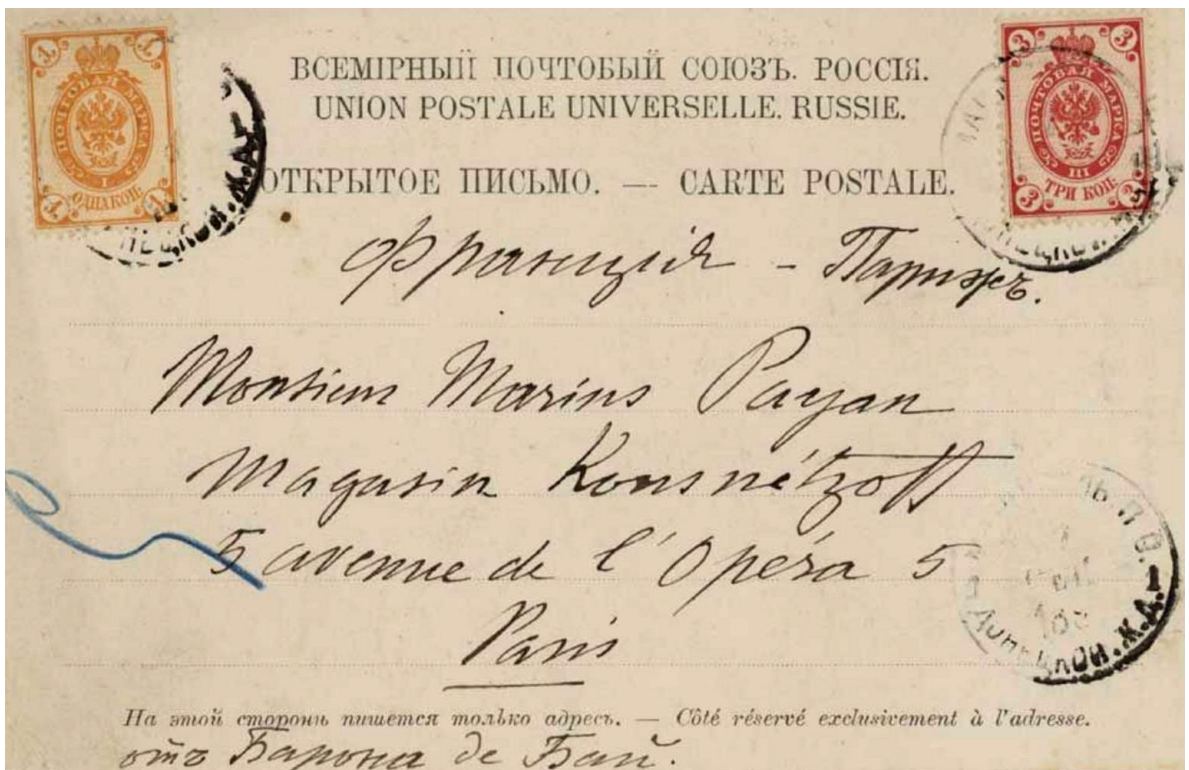

Додаток 5. Відправник Валентина Хараджаєва — Судна в гавані
(поштівка пройшла пошту 19.03.1900 р., видавець Юліус Кіттл, місто
Моравське Острау – Австро-Угорщина);

Додаток 6. Відправник – відомий французький археолог та мандрівник Барон де Бай, поштівка із зображенням Маріупольської Земської управи (пройшла пошту 18.09.1899 р., видавець Юліус Кітл, місто Моравське Острау – Австро-Угорщина);

Додаток 7. Остання із нині відомих листівок, надрукованих у типографії Юліуса Кітла – вид на мариупольську залізницю та Слобідку (датована липнем 1902 року);

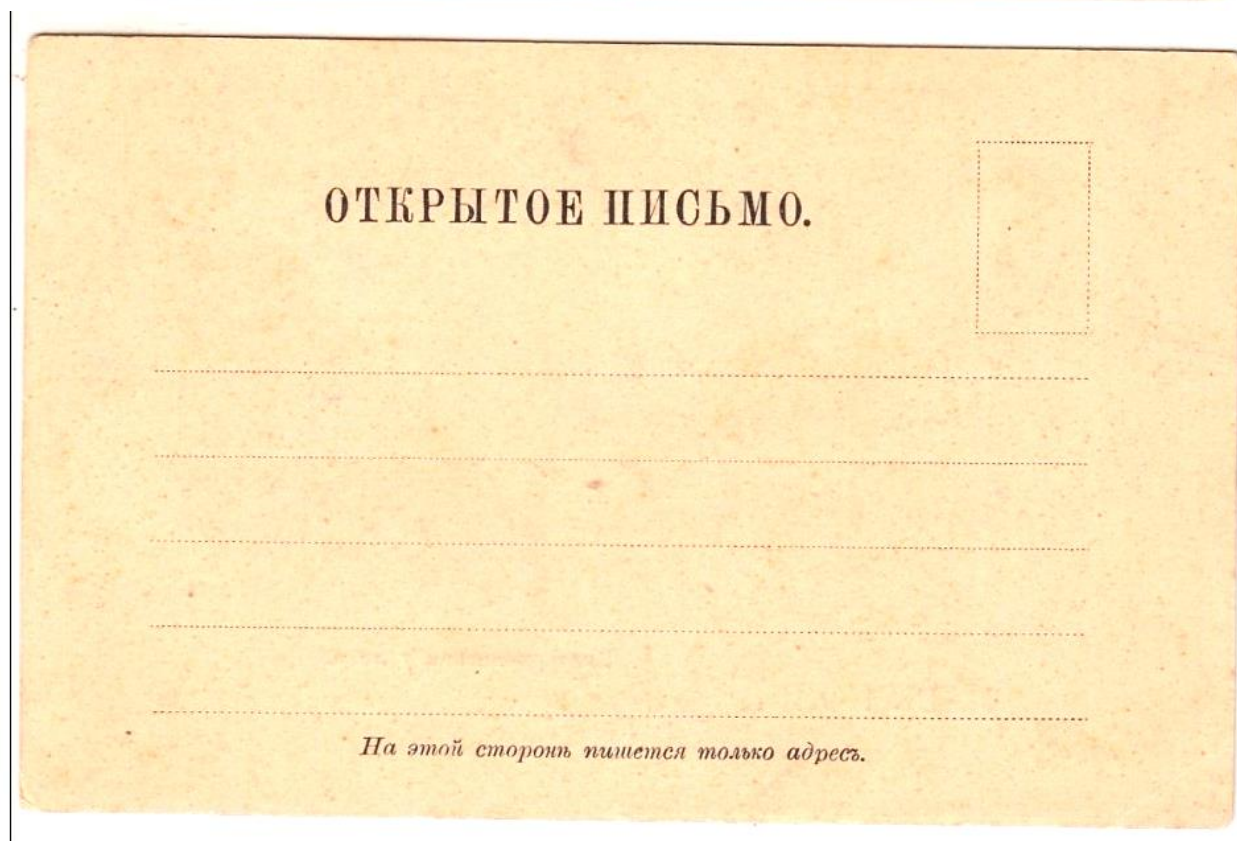
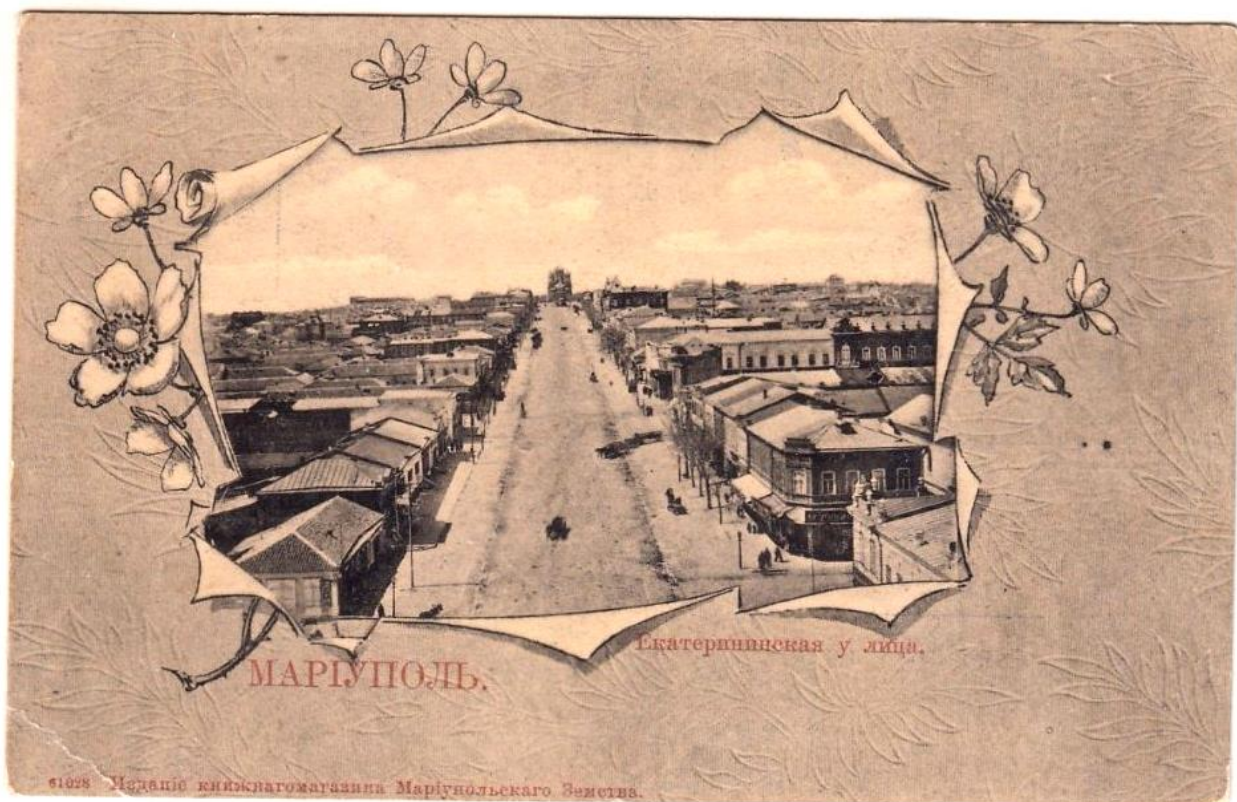

Додаток 8. Поштівка із видом на Олександрівську чоловічу гімназію, замовник видання – маріупольських книжковий магазин Сави Івановича Приходько-Пихненко (пройшла пошту 06.08.1901 р.)

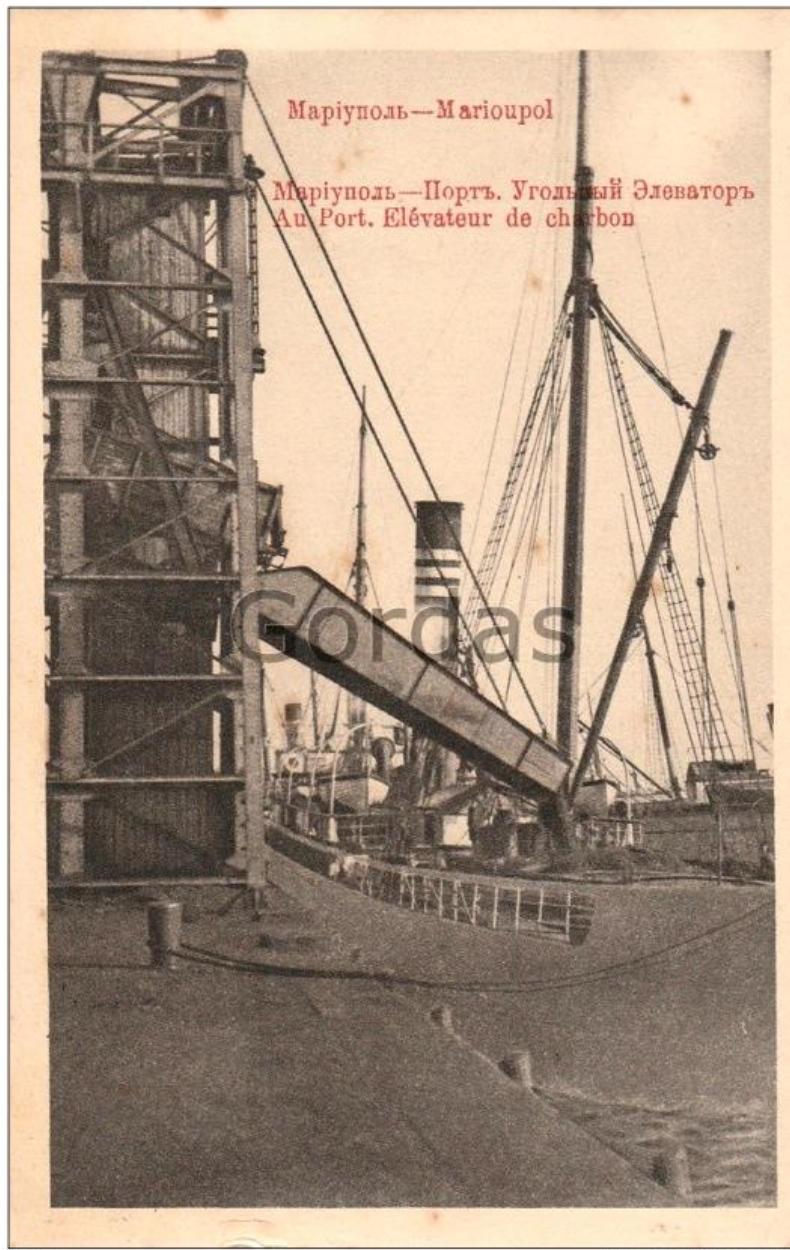
Додаток 9. Видавець – Книжковий магазин Маріупольської повітової земської управи, поштівка із першої серії (до 1904 року) із видом на вулицю Катерининську;

Sunglory24 www.delcampe
Додаток 10. Видавець і друкар – типографія братів Гольдрін, поштівка «Порт. Вугільний елеватор» пройшла пошту 17.09.1908 р. у Сартані.

Мариуполь—Marioupol

Мариуполь—Портъ. Угольный Элеваторъ
Au Port. Elévateur de charbon

Gordas

www.delcampe.net

UKRAINA
MARIUPOL
30

ОТКРЫТОЕ ПОШТОМ
CARTES POSTALES

Изданіе маркетта Бр. Ковальчикъ въ Мариуполь
по фото А. Деминскаго.

17/30 sept 08

Salutari din Partaua

Asineri

Malcesei

St. Iujin J. Sfințescu

Serv. Miscare. Gara de Nord

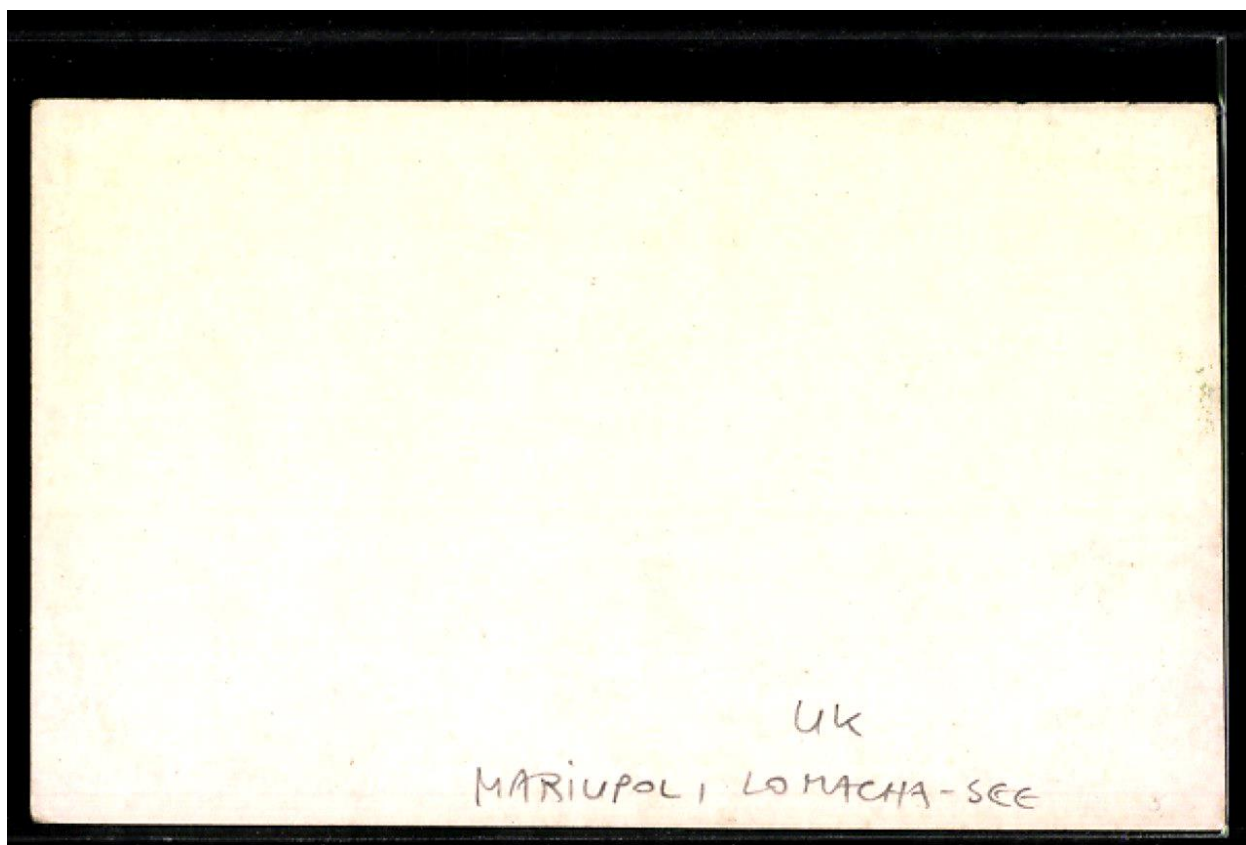
Bucarest

România

(Румынія)

www.delcampe.net

Додаток 11. Поштівка (непоштова) із наддруквікою «Маріуполь. Озеро «Ломаха» (помилково, вірний варіант – Домаха). Дані про видавця та типографію відсутні.

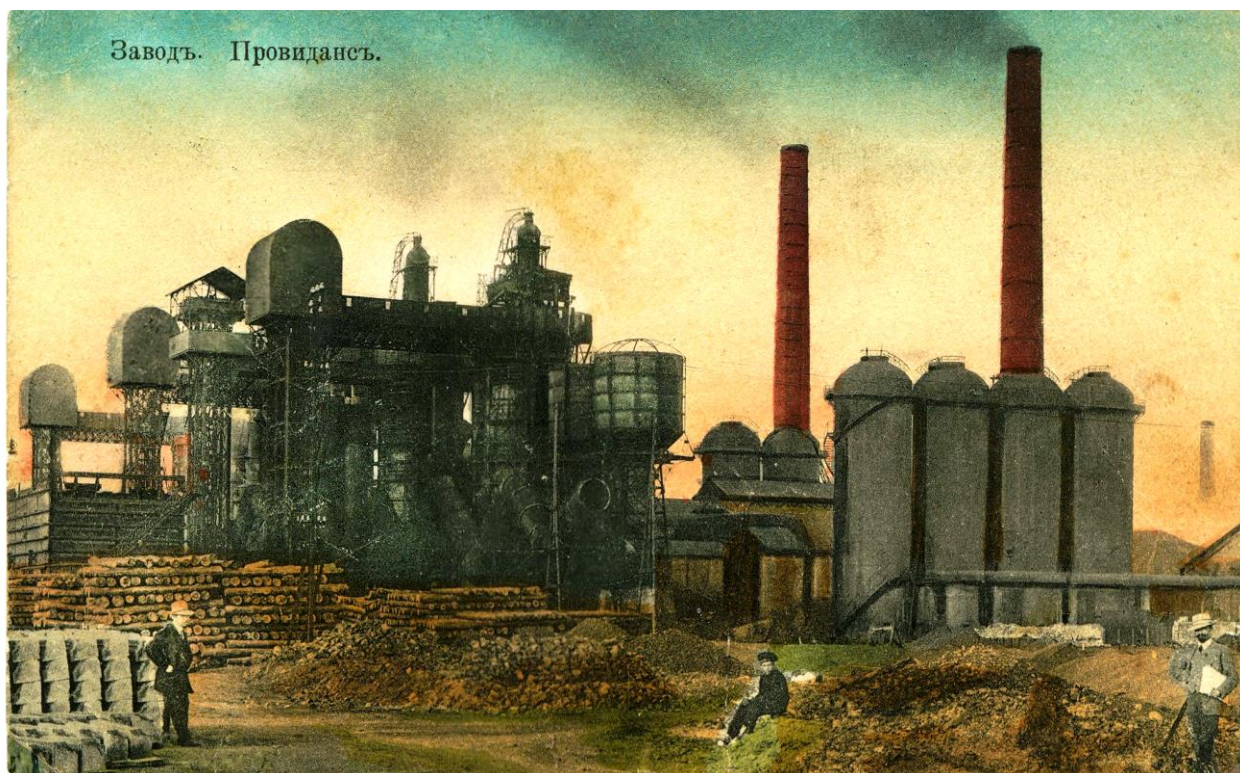

Додаток 12. Видання В.І.Павлова, поштівка із видом на завод Нікополь-Маріупольського горного та металургічного товариства «Нікополь. Листопрокатний (цех)».

Додаток 13. Видання В.І.Павлова, поштівка із видом на завод акціонерного товариства «Руський Провіданс».

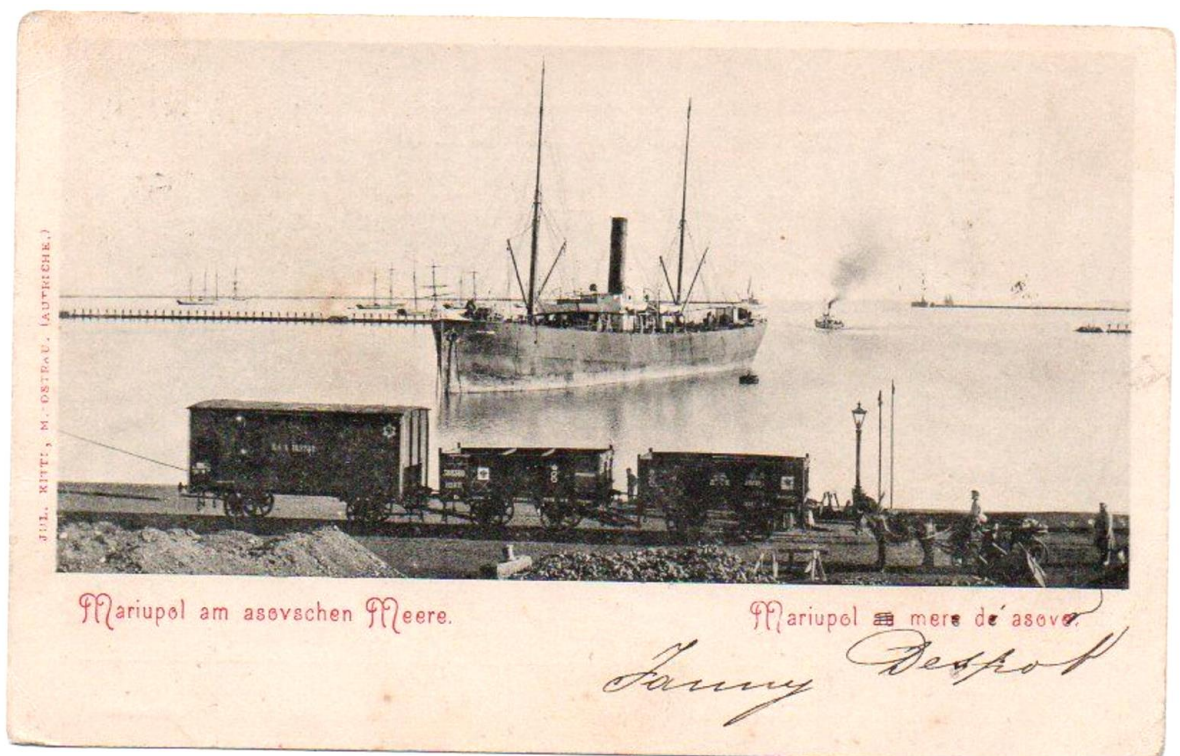

Додаток 14. Поштівка із серії «Маріуполь на Азовському морі» (видавець Юліус Кітл, місто Моравське Острау – Австро-Угорщина) – вид на судна в гавані;

Додаток 15. Серія «Маріуполь на Азовському морі» (видавець Юліус Кітл, місто Моравське Острау – Австро-Угорщина) – вид на море і залізницю;

Додаток 16. Поштівка із серії «Маріуполь на Азовському морі»
 (видавець Юліус Кітл, місто Моравське Острау – Австро-Угорщина) –
 паровоз на мосту через річку;

Додаток 17. Поштівка із серії «Маріуполь на Азовському морі»
 (видавець Юліус Кітл, місто Моравське Острау – Австро-Угорщина) –
 паровоз на насипу;

Додаток 18. Вид на центральну вулицю міста – Катерининську (вид на Харлампіївський собор), типографія Юліуса Кіттла;

Додаток 19. Вид на центральну вулицю міста – Катерининську (з боку Харлампіївського собору), типографія Юліуса Кіттла;

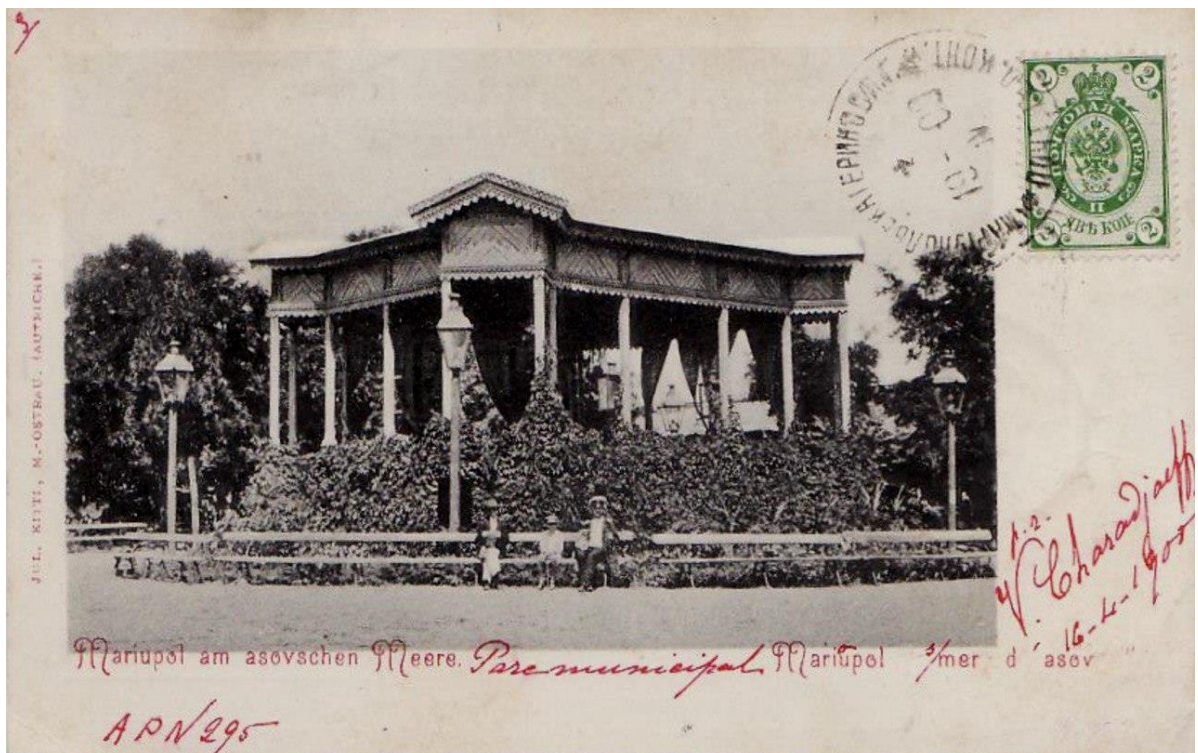

Додаток 20. Поштівка із серії «Маріуполь на Азовському морі» (видавець Юліус Кіттл, місто Моравське Острау – Австро-Угорщина), вид на вулицю Таганрозьку (сучасна Куїнджі);

Додаток 21. Листівка із зображенням міського саду, (пройшла пошту 16.04.1900 р., типографія Юліуса Кіттла), особистий архів Н.Афанасьєвої

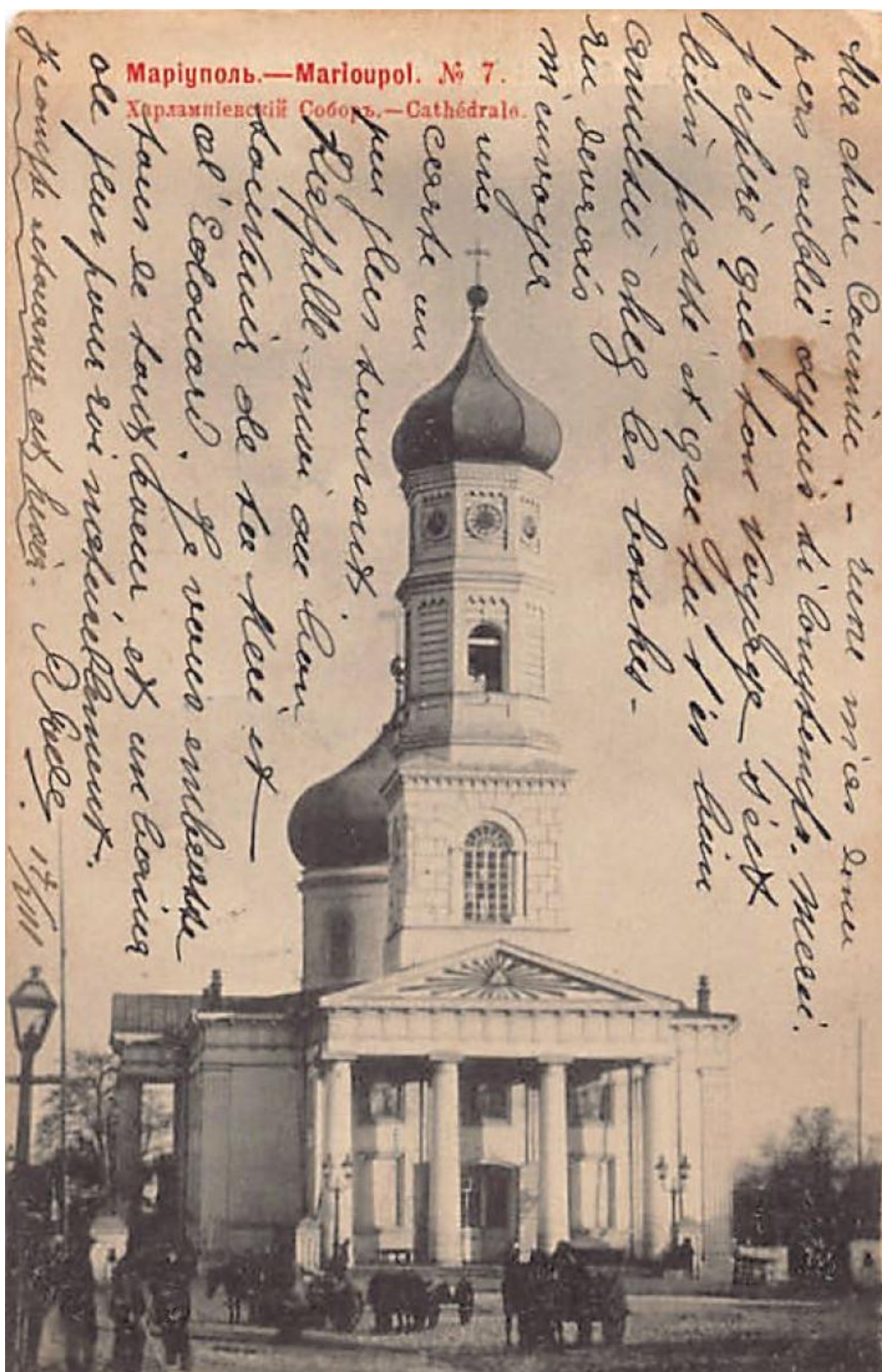

Додаток 22. Вид «Маріуполь. Пристань.№14» (фотограф А.Стояновській, пройшла пошту 19.03.1903 р., видання Книжкового магазину С.І.Приходько-Пихненко). Архів Н.Афанасьєвої;

Додаток 23. Вид «Маріуполь. № 7. Харлампіївський собор» (фотограф А.Стояновській, видання Книжкового магазину С.І.Приходько-Пихненко);

Додаток 24. Вид «Маріуполь. № 2. Маріїнська церква» (фотограф А.Стояновській, видання Книжкового магазину С.І.Приходько-Пихненко);

Додаток 25. Вид на Олено-Костянтинівську церкву на Слобідці (видання книжкового магазину Спадкоємців Приходько-Пихненко);

Додаток 26. Поштівка №10. «Торгова вулиця» (видання книжкового магазину С.І.Приходько-Пихненко, фотограф А.Стояновський). Особистий архів Н.Афанасьєвої;

Додаток 27. Поштівка №9. «Олександрівський сквер» (видання книжкового магазину Спадкоємців Приходько-Пихненко). Особистий архів Н.Афанасьєвої;

Додаток 28. Поштівка № 17. «Кут Таганрозької та Олександрівської площі». (видання книжкового магазину Спадкоємців Приходько-Пихненко);

Додаток 29. Листівка «Технічне училище» (видання Книжкового магазину спадкоємців Приходько-Пихненко);

Додаток 30. Листівка №11 – «Кут Катерининської та готелю «Континенталь» (пройшла пошту 15.08.1904 року). Архів Н.Афанасьєвої;

Додаток 31. Поштівка №7 – «Білосарайський маяк» (видання Книжкового магазину С.І. Приходько-Пихненко). Особистий архів Н.Афанасьєвої;

Додаток 32. Вид «Портовий маяк» (видання Книжкового магазину Спадкоємців Приходько-Пихненко). Архів Н.Афанасьєвої;

Додаток 33. Поштівка із видом на рибацьку флотилію (видання Спадкоємців Приходько-Пихненко). Архів Н.Афанасьєвої;

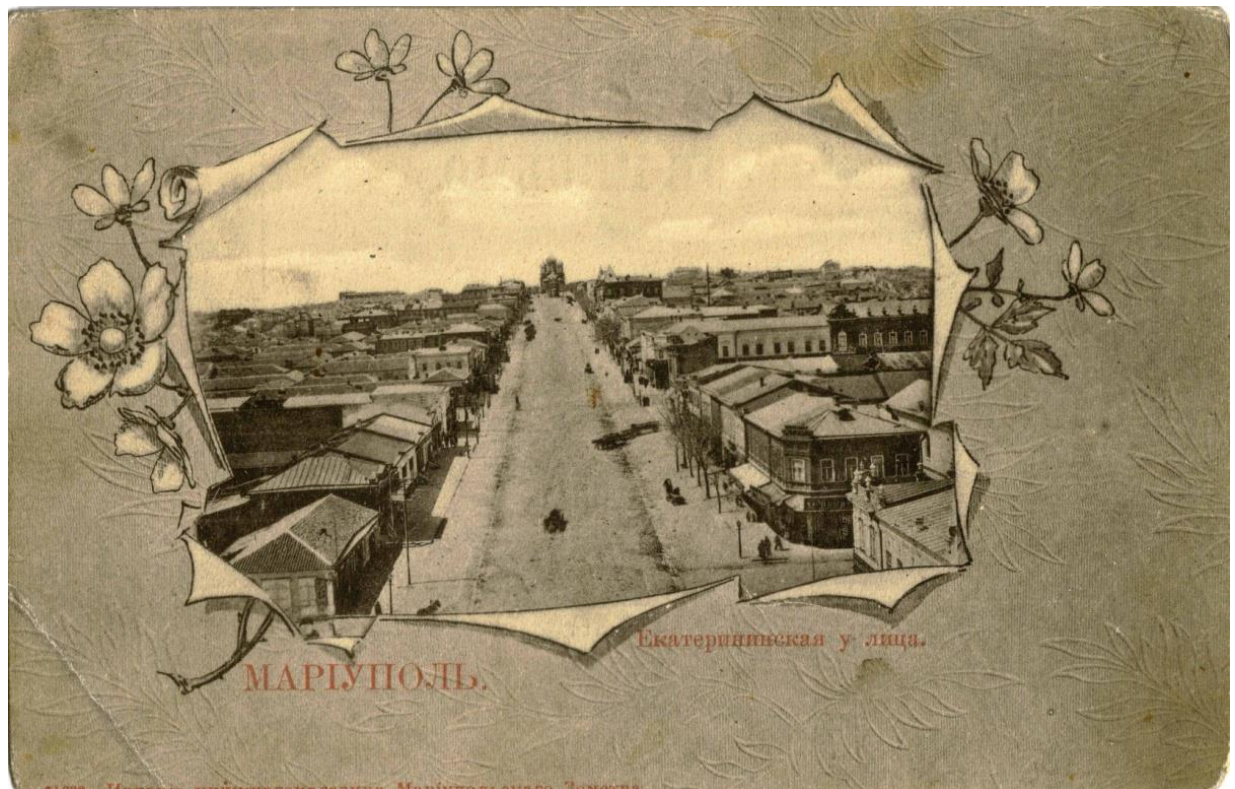

Додаток 34. Зображення із завантаженням корабля у порту (видання Спадкоємців Приходько-Пихнненкко);

Додаток 35. Вид на Катерининську вулицю (фотомонтаж), видання Книжкового магазину Маріупольської земської управи);

Додаток 36. Поштівка із видом на залізничний вокзал (видання Книжкового магазину Маріупольської земської управи) 61026-1кМ№;

Додаток 37. Вид на Маріупольську повітову земську управу (видання Книжкового магазину Маріупольської земської управи);

Додаток 38. Вид на торгівельні ряди базару (видання Книжкового магазину Маріупольської земської управи);

Додаток 39. Вид на базар і річку Кальміус (кольорова) (видання Книжкового магазину Маріупольської земської управи);

Додаток 40. «Берег Азовського моря» (видання Книжкового магазину Маріупольської земської управи, фото М.Улахова);

Додаток 41. «Околиці міста Маріуполя» (видання Книжкового магазину Маріупольської земської управи, фото М.Улахова);

Додаток 42. Відкритий лист Видання Маріупольського Земського Книжкового магазину, вид «Маріуполь. Фонтан». Архів Н.Афанасєвої;

Додаток 43. «Маріуполь. Берег Азовського моря в місячну ніч. Наслідування місячному світлу» (видання Книжкового магазину Маріупольської земської управи, фото М.Улахова). Архів. Н. Афанасьєвої;

Изд. Маріупольск. Земск. Книжн. магазина по фот. М. Улахова.

В

Слушай!

Поздравляю с праздником
 Р. Л., от души желаю всего
 наилучшего, а в 1916 году
 - желаю исполнения твоих
 мечтаний.

Со свиданьем

Всего хорошего будет
 с тобой.

Афанасьев

1915/11

Репродукция воспрещается

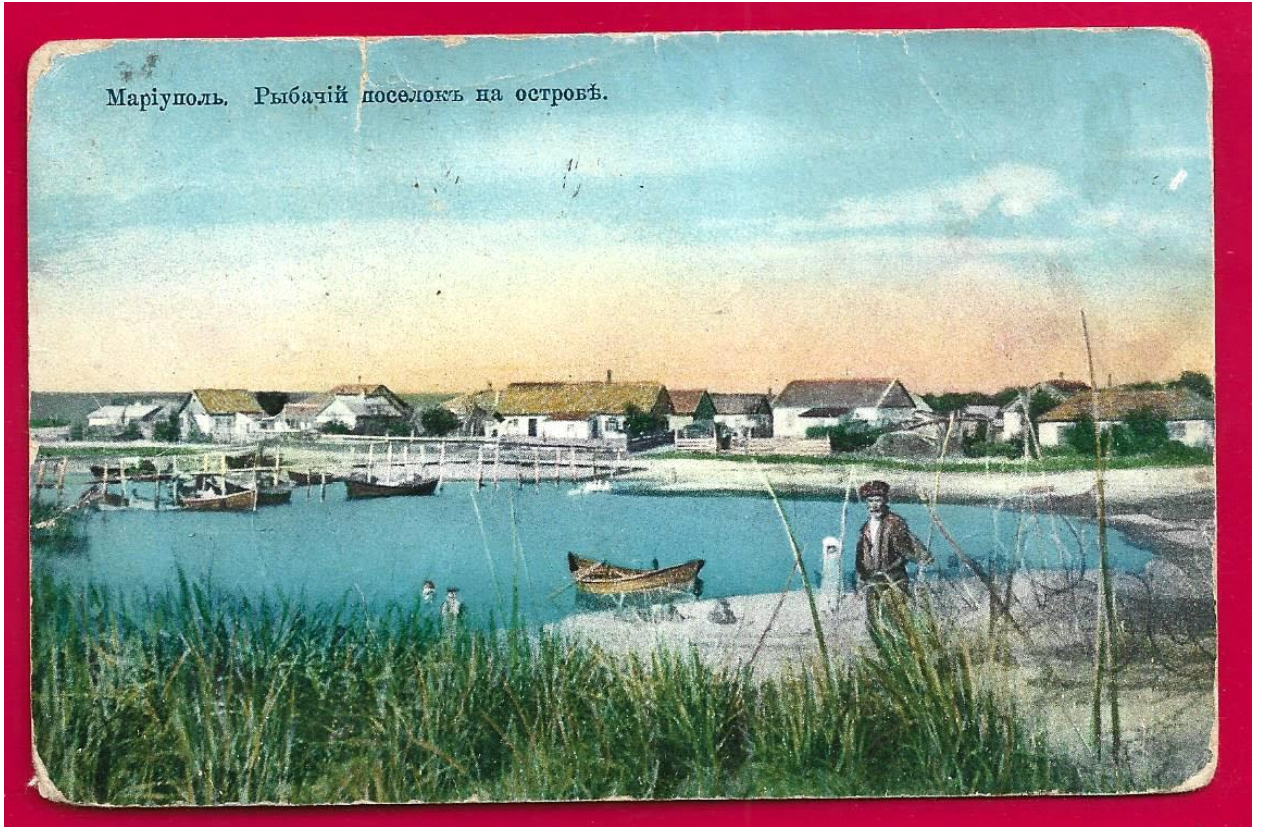
3467a

Додаток 44. Вид на пірс – «Маріуполь. Порт» (видання Книжкового магазину Маріупольської земської управи, фото М.Улахова). Архів Н.Афанасьєвої;

Додаток 45. Поштівка «Рибацьке селище на острові» (видання Книжкового магазину Маріупольської земської управи, за фото М.Улахова). Особистий архів Н.Афанасьєвої;

Двоюрід сродка.
 Уважливий кур'єр!
 сердечно поздравляю
 Васъ со Днемъ Ангела
 и желаю счастья, здо-
 ровья и великаго благо-
 поущія, а также
 и Володя поздравилъ
 етъ дорогого маму
 со днемъ Ангела,
 матірину Дмитрієв-
 ну также поздрав-
 ляю съ дорошкато
 ангелинкою.
 Сестра Г. Коніанца.

Мад. Маріупольск. Земск. Книжн. магазину по фот. М. Улахова.

МАРИУПОЛЬ
 -81116

43М(4Н) 395

СОБРАНИЕ
 1999 г. МОСКВА
 ЕЛИСЕЯ ЗУБЧЕНКО

Ирина Николаевна
 Маріяні Бірюшова
 Ельза
 Анастасія Івановна
 Т-ку Бірюшова

Репродукція поширюється

16122

-20-

Додаток 46. Вид на пристань вночі (видання Книжкового магазину Маріупольської земської управи, фото М.Улахова);

Додаток 47. Вид на місто з моря (чорно-біла серія) (видання Книжкового магазину Маріупольської земської управи, фото М.Улахова);

Додаток 48. Поштівка «Вид на місто з моря» (кольорова) (видання Книжкового магазину Маріупольської земської управи, фото М.Улахова). Особистий архів Н.Афанасьєвої;

Додаток 49. «Рибацька флотилія у пристані «Кальміус» (кольорова) (видання Книжкового магазину Маріупольської земської управи, фото М.Улахова). Особистий архів Н.Афанасьєвої;

Додаток 50. Поштівка «Дачна місцевість» (з видом на Азовське море) (кольорова) (видання Книжкового магазину Маріупольської земської управи, фото М.Улахова). Особистий архів Н.Афанасьєвої;

Додаток 51. «Порт» (кольорова) (видання Книжкового магазину Маріупольської земської управи, фото М.Улахова). Особистий архів Н.Афанасьєвої;

Додаток 52. «Вид на базар та річку «Кальміус» (кольорова) (видання Книжкового магазину Маріупольської земської управи, фото М.Улахова). Особистий архів Н.Афанасьєвої;

Додаток 53. «Фруктові сади і дорога на заводи» (кольорова) (видання Книжкового магазину Маріупольської земської управи, фото М.Улахова). Особистий архів Н.Афанасьєвої;

Додаток 54. Поштівка із зображенням Харлампіївського собору та Катерининської (Грецької) церкви (пройшла пошту 27.05.1913 р., видання братів Гольдрін). Архів Н.Афанасьєвої

Додаток 55. Вид на синагогу на вул. Георгіївській (видання братів Гольдрін);

Додаток 56. Вид на Базар (пройшла пошту 27.05.1913 р., видання братів Гольдрін). Архів Н.Афанасьєвої;

Додаток 57. Листівка із зображенням Жіночої гімназії Остославської (будівля не збереглася, сучасна адреса: вулиця Георгіївська, 63) (поштівка кольорова, чиста, видання братів Гольдрін). Архів Н.Афанасьєвої;

Додаток 58. Жіноча гімназія Остославської на поштівці Книжкового магазину Маріупольського земства (поштівка чорно-біла, пройшла пошту 28.11.1914 р.). Архів Н.Афанасьєвої;

Додаток 59. Зображення і іншої приватної жіночої гімназії – імені Неоніли Дарій (сучасна адреса вулиця Італійська, 59).

Додаток 60. Поштівка із зображенням жіночої гумнізії Н.Дарій
(видання Табачного Магазину Миколи Нерофіді)

В С Е М І Р Н Ї Й П О Ч Т О В Ї Й С О Ю З Ї
U N I O N P O S T A L E U N I V E R S E L L E
Р О С С І Я — R U S S I E
П О Ч Т О В А Я К А Р Т О Ч К А — C A R T E P O S T A L E

Изд. Таб. Магаз. Н. М. Нерофиди, Мариуполь.

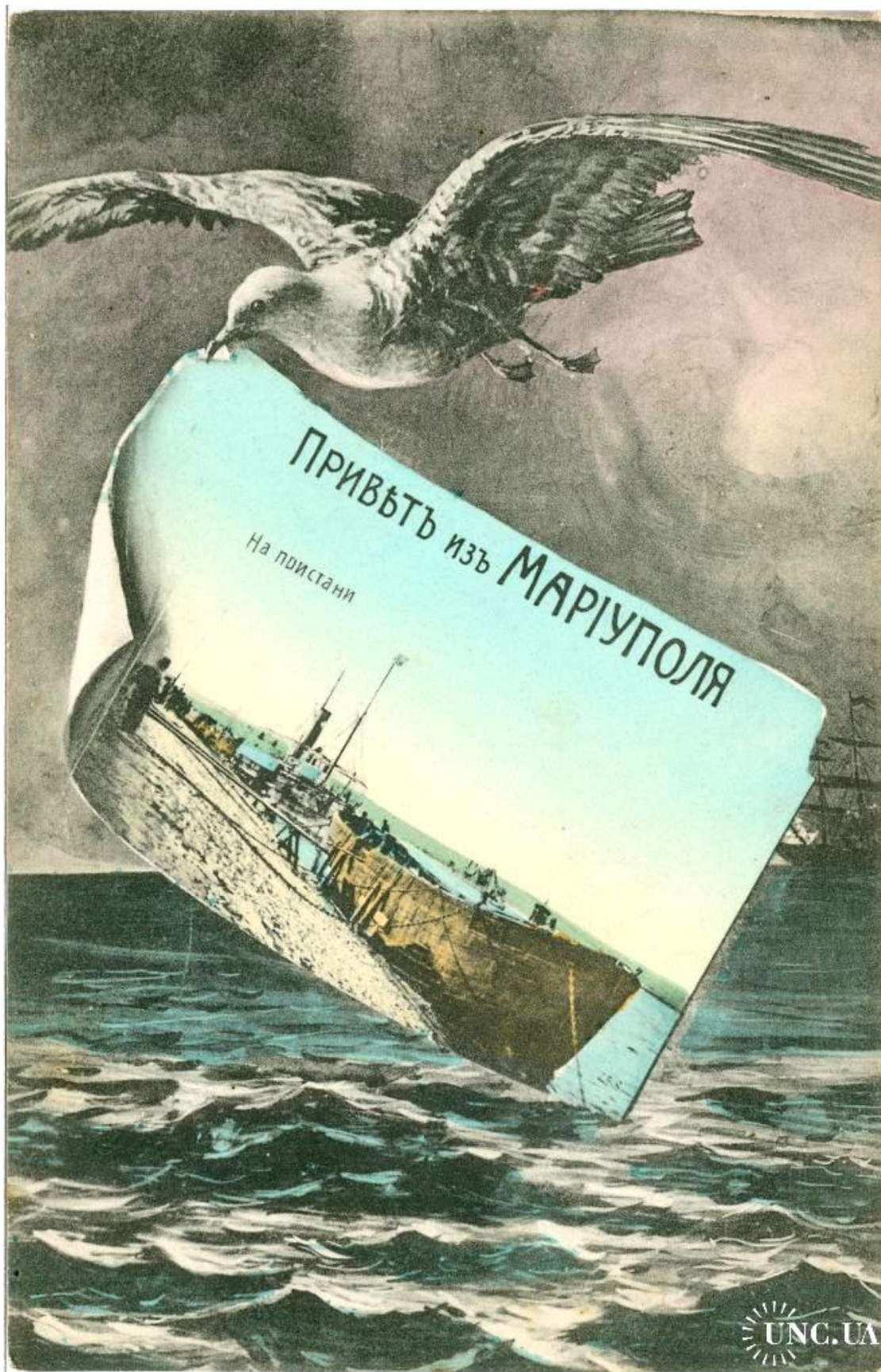

Додаток 61. Привіт із Маріуполя (монтаж із шести видів, видання Табачного магазину М.М.Нерофіді, пройшла пошту 24.10.1915 р.). Архів Н.Афанасьєвої;

Додаток 62. «Привіт із Маріуполя», поштівка «На пристані»
(декорована листівка, фотомонтаж, видання «Контрагент Печати»);

Додаток 63. «Привіт із Маріуполя – вид на місто із пароплава, що відходить» (палітра) (декорована листівка, фотомонтаж, видання «Контрагент Печати»);

Додаток 64. «Сердешный привіт із Маріуполя (зображення Слобідки із червоними маками)» (декорована листівка, фотомонтаж, видання «Контрагент Печати»);

Додаток 65. Поштівка № 6 «Олександрівська вулиця і капличка» (назва вулиці помилкова, на зображенні Марії-Магдалинівська вулиця).

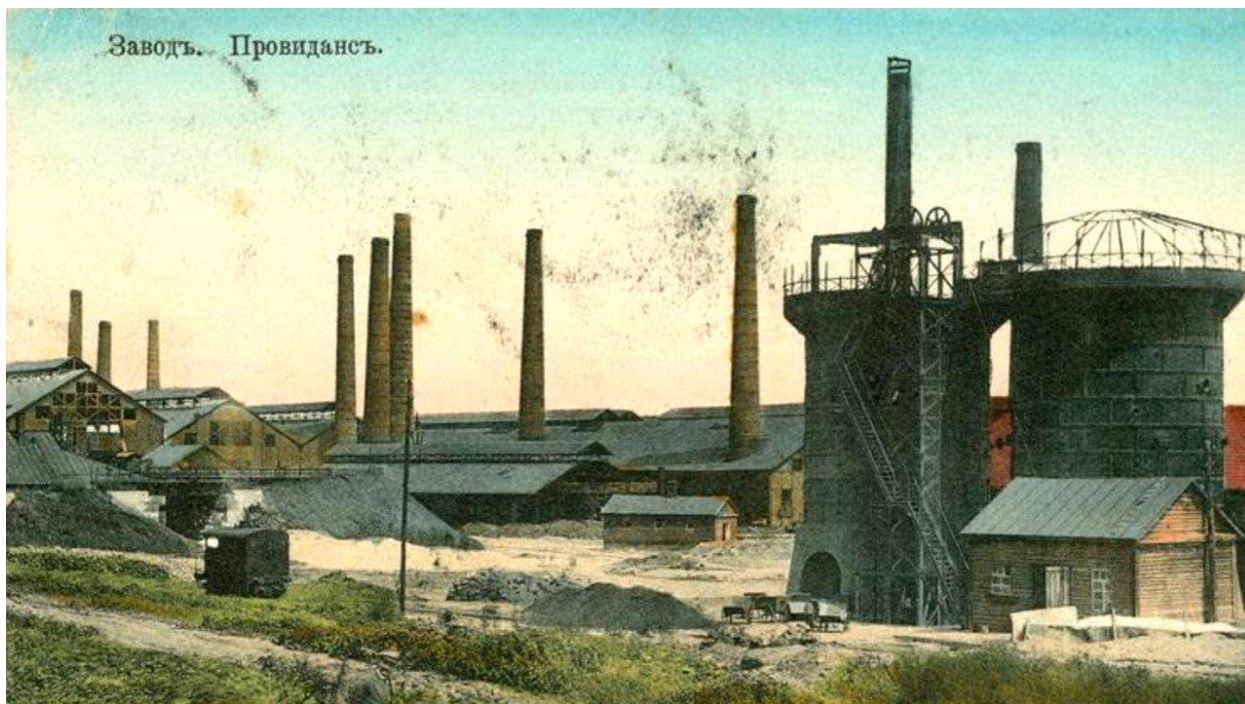

Додаток 66. Поштівка №9 «Вул. Європейська». Назва вулиці вказана помилково (на листівці вулиця Італійська). Архів Н.Афанасьєвої;

Додаток 67. Поштова картка «Маріуполь. Провіданс» (пройшла пошту двічі у травні та червні 1915 р., видання В.І.Павлова). Особистий архів Н.Афанасьєвої;

Додаток 68. Поштівка із зображенням Маріупольської Олександрівської чоловічої гімназії (пройшла пошту 2 грудня 1915 р., видання Маріупольського земства). Особистий архів Н.Афанасьєвої;

Додаток 69. Поштівка «Олександрівська Чоловіча Гімназія» (видання Книжкового Магазину Маріупольської земської управи);

Додаток 70. Вид на чоловічу гімназію (видання Братів Гольдрін);

Додаток 71. Вид «Чоловіча Гімназія» (видання Табачного Магазину
Миколи Нерофіді);

Додаток 72. Світлина Н.Афанасьєвої із зображенням будівлі колишньої Олександрівської гімназії (індустріальний технікум ПДТУ). Дата зйомки: 7 вересня 2021 року;

Додаток 73. «Маріїнська жіноча гімназія» (пройшла пошту у 1906 році, видання Книжкового магазину Приходько-Пихненко);

Додаток 74. Вид на Маріїнську жіночу гімназію (видання братів Гольдрін);

Додаток 75. Поштівка «Маріуполь. Жіноча гімназія» (видання Книжкового магазину Маріупольського земства);

Додаток 78. Поштівка «Єпархіальне училище» (видання Маріупольського Земського Книжкового магазину (видана 1909-1917рр.)

Додаток 79. «Реальне училище» (Василя Гіацинтова). Листівка Маріупольського Земського книжкового магазину (випущена між 1909-1917 роками). Особистий архів Н.Афанасьевої;

Мариуполь. Реальное училище

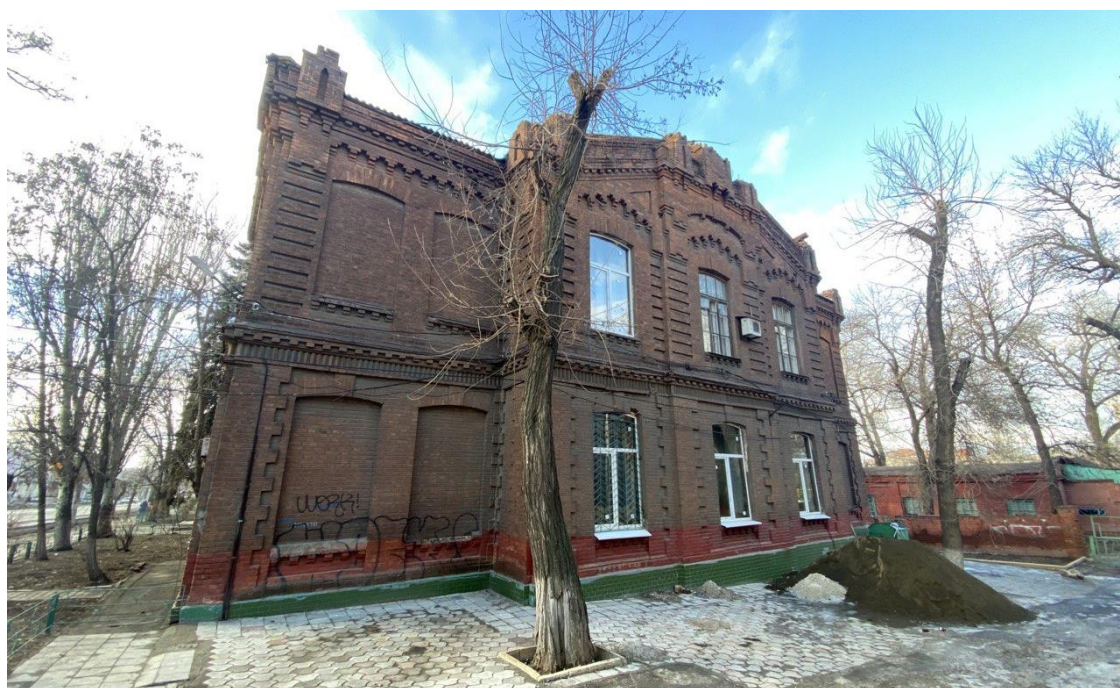

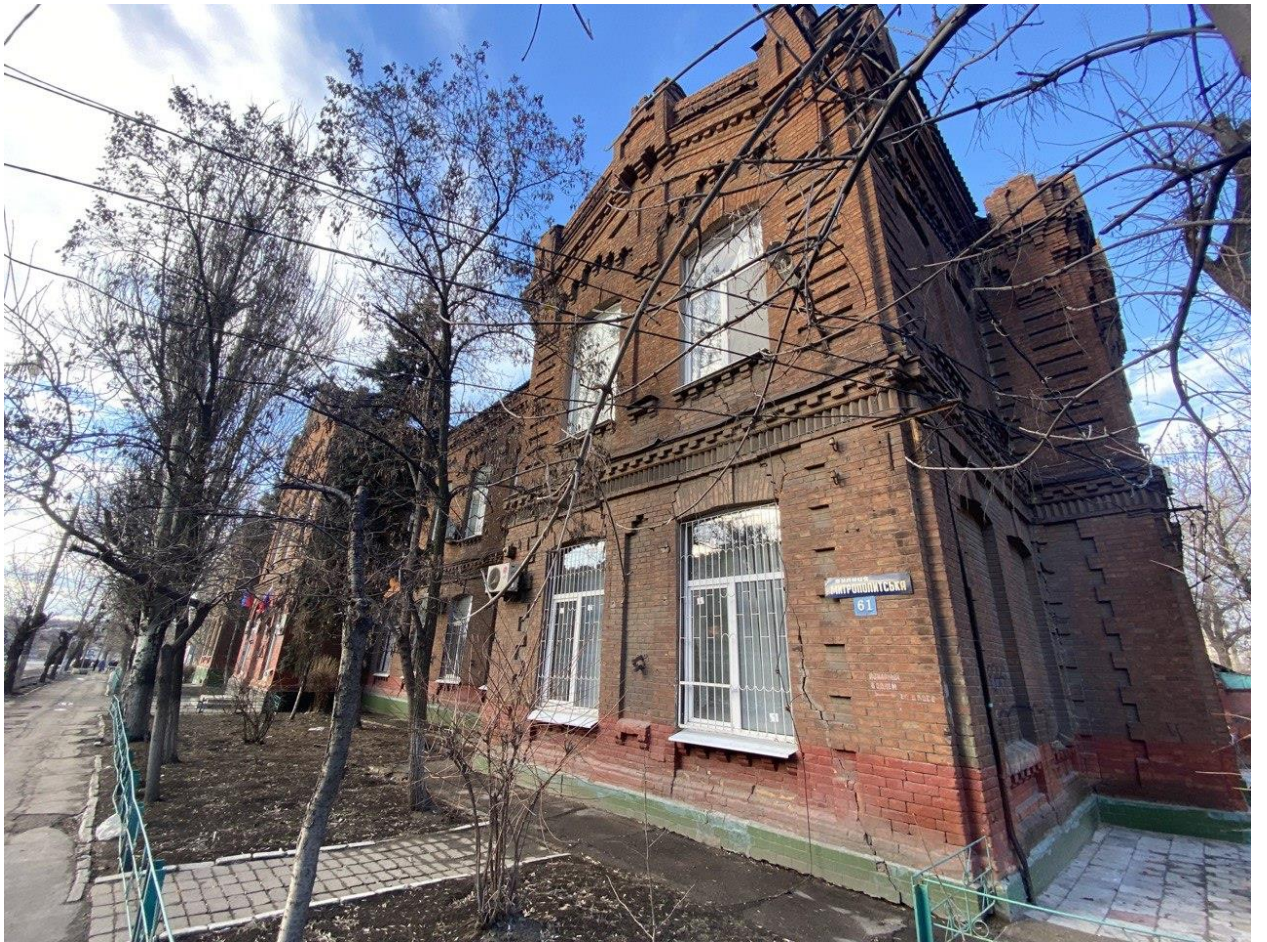
Додаток 81. Вид на вулицю Миколаївську (фото зроблене із другого поверху Реального училища). Видання Табачного Магазину М.М.Нерофіді (випущена між 1909-1917 роками);

Додаток 82. Серія знімків із станом колишнього Технічного училища після початку повномасштабного вторгнення 2022 р. (світлини від 15 лютого 2023 р., особистий архів Н.Афанасьєвої);

Додаток 83. Поштівка «Духовне училище», видання Табачного Магазину М.М.Нерофіді (видана у період між 1905-1909рр.);

Додаток 84. Серія знімків поточного стану будівлі колишнього Духовного училища після масованих бомбардувань у 2022 році. Автор знімків Н.Афанасьєва (лютий, жовтень 2023 р.);

Додаток 85. Поштівка із видом на Ремісничий молитовний будинок (сучасна адреса вулиця Миколаївська, 28) (Видання Маріупольського Земського книжкового магазину (випущена між 1904-1917рр.);

Додаток 86. Серія знімків із мариупольською синагогою на вулиці Миколаївській (лютий та листопад 2023 р.). Автор серії Н.Афанасьєва;

Додаток 87. Видання Табачного Магазину Миколи Нерофіді із видом на Готель «Континенталь» (поштівка випущена у проміжок між 1905-1909 роками);

Додаток 88. Вид «Готель «Континенталь» (видання Маріупольського Земського книжкового магазину);

Додаток 89. Серія знімків із будівлею колишнього готелю «Континенталь» (лютий 2023 р.). Автор серії Н.Афанасьєва;

Додаток 90. Поштівка із видом на Відділення Державного банку
(видання Табачного Магазину М.М.Нерофіді, пройшла пошту 22.10.1911р.);

Додаток 91. Фотографія І.Куємджи (використана на поштівці,
надрукованій Юліусом Кіттлом);

Додаток 92. Поштівка із видом на Магазин братів Адабашевих (видання Табачного Магазину Миколи Нерофіді);

Додаток 93. Серія знімків із залишками колишнього магазину братів Адабашевих (лютий і листопад 2023 р.). Автор серії Н.Афанасьєва;

Додаток 94. Будинок Гампера на загальному міському виді. видання Книжкового магазину Спадкоємців Приходько-Пихненко (1905-1909рр., пройшла пошту 02.03.1907р.). Особистий архів

Н.Афанасьєвої;

Додаток 95. «Будинок Гампера» до повномасштабного вторгнення.
Фото (18 квітня 2021 р.) Н.Афанасьєвої;

Додаток 96. «Будинок Гампера» після початку повномасштабного вторгнення. Серія знімків (лютий і вересень 2023 р.) Н.Афанасьєвої;

Додаток 97. Житловий будинок за адресою вулиця Грецька, 5 (матеріали фотофіксації до супровідних документів історико-культурного плану 1990-х років);

Додаток 98. Житловий будинок (сучасна аدرس вулиця Миколаївська, 62) (матеріали фотофіксації до супровідних документів історико-культурного плану 1990-х років);

Додаток 99. Житловий будинок (вул. Миколаївська, 62) після перебудови у ХІХ столітті (панорама 2012

року);

Додаток 100. Світлина житлового будинку за адресою вулиця Митрополитська, 35 (матеріали фотофіксації до супровідних документів історико-культурного плану 1990-х років);

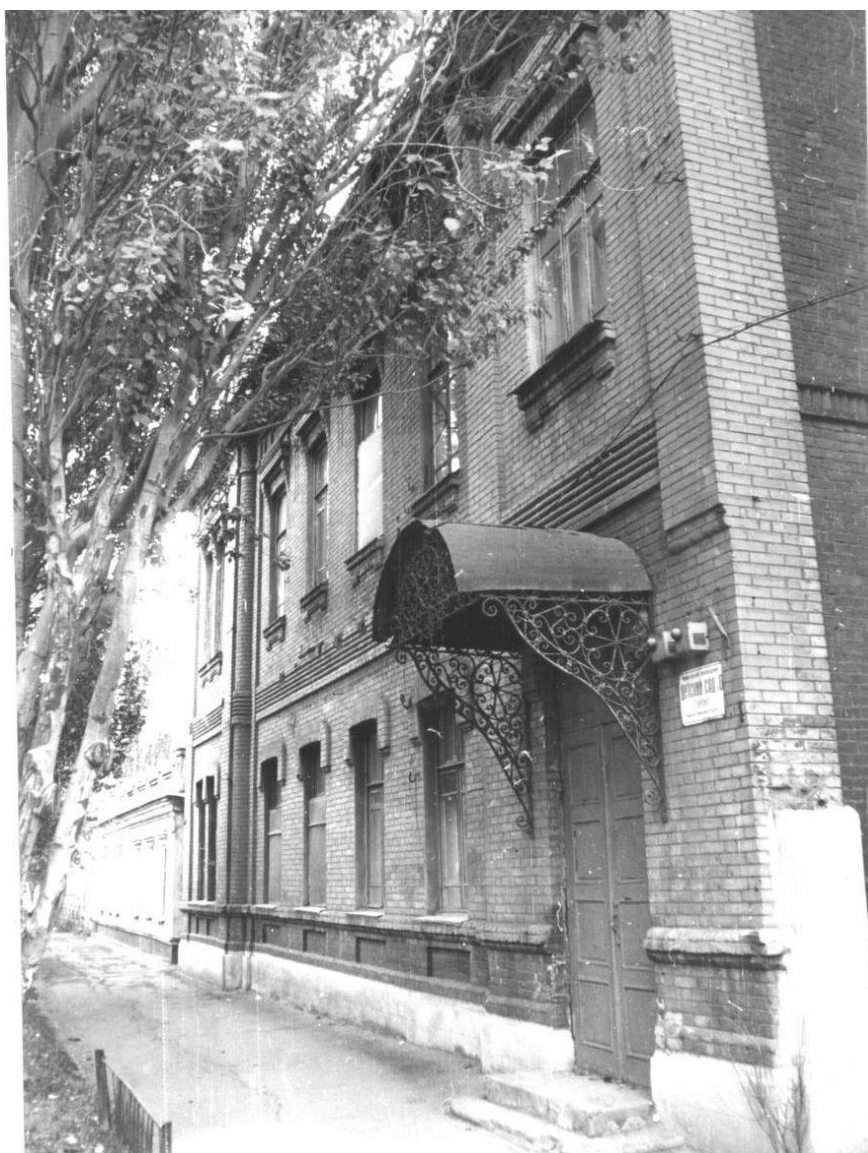

Додаток 101. Житловий будинок за адресою: вул. Митрополитська, 35
(панорама за 2012 рік);

Додаток 102. Житловий будинок по вулиці Митрополитській, 53
(матеріали фотофіксації до супровідних документів історико-культурного
плану 1990-х років);

Додаток 103. Світлина із зображенням колишньої будівлі за адресою:
вулиця Фонтанна, 77. Автор знімку Є.Сосновський;

Додаток 104. Знімок окремих елементів будівлі за адресою вул. Фонтанна, 77. Автор: Іван Станіславський;

Додаток 105. Будівля колишнього заводу управління «Руський Провіданс»;

Додаток 106. Житловий будинок за сучасною адресою вул.. Торгова, 2 (колишній маєток Рудченка) (матеріали фотофіксації до супровідних документів історико-культурного плану 1990-х років);

Додаток 107. Житловий будинок за сучасною адресою вул.. Торгова, 2 (колишній маєток Рудченка) (матеріали фотофіксації до супровідних документів історико-культурного плану 2018 року);

Додаток 108. Житловий будинок за адресою вул. Харлампіївська, 22 (матеріали фотофіксації до супровідних документів історико-культурного плану 2018 року);

Додаток 109. Фото із будинком, де розміщувалась перша маріупольська бібліотека (вулиця Савчука, 49) (матеріали фотофіксації до супровідних документів історико-культурного плану 2018 року);

Додаток 110. Будівля за адресою вул. Харлампіївська, 20 (матеріали фотофіксації до супровідних документів історико-культурного плану 1990-х років);

Додаток 111. Будинок із маскаронами за адресою вулиця Земська, 66 (матеріали фотофіксації до супровідних документів історико-культурного плану 1990-х років). Автор знімку Є.Сосновський;

Додаток 112. Будівля Водонапірної вежі після закінчення активних бойових дій у Маріуполі. Серія знімків зроблена Н.Афанасьєвою 20 травня 2022 р.;

Додаток 113. Серія знімків зруйнованої будівлі колишньої Олександрівської чоловічої гімназії. Автор знімку Н.Афанасьєва (20 травня 2022 року);

Додаток 114. Будинок колишньої кондитерської Жозефа (сучасна адреса проспект Миру, 39) – Кав'ярня Mr.Veen&Vouler hat. Серія знімків зроблена 13 лютого 2023 р., Н.Афанасьєвою;

Додаток 115. Ізба-читальня (проспект Миру, 40), колишній будинок Юр'єва. Жовтень 2020 р., автор знімку Н.Афанасьєва;

Додаток 116. Серія знімків колишнього маєтку Юр'єва (січень-лютий 2023 р.), зроблена Н.Афанасьєвою;

Додаток 117. Світлина із зображенням колишнього Реального училища, зроблена Н.Афанасьєвою, 18 квітня 2021 р.;

Додаток 118. Поточний стан колишнього Реального училища (лютий та листопад 2023 р. (автор серії знімків Н.Афанасьєва);

Додаток 119. Житловий будинок за адресою вул. Фонтанна, 77 (22 травня 2022 р.) після російських бомбардувань Маріуполя. Автор серії Н.Афанасьєва;

Додаток 120. Житловий будинок за адресою вул.. Фонтанна, 77 (23 жовтня 2023 р.). Автор серії знімків Н.Афанасьєва;

Додаток 121. Колишній будинок відомого судновласника Петра Регіра на довоєнних світлинах Н.Афанасьєвої (від 18 квітня 2021 року);

Додаток 122. Поточний стан колишнього будинку Регіра (лютий та вересень 2023 р.). Автор серії знімків – Н.Афанасьєва;

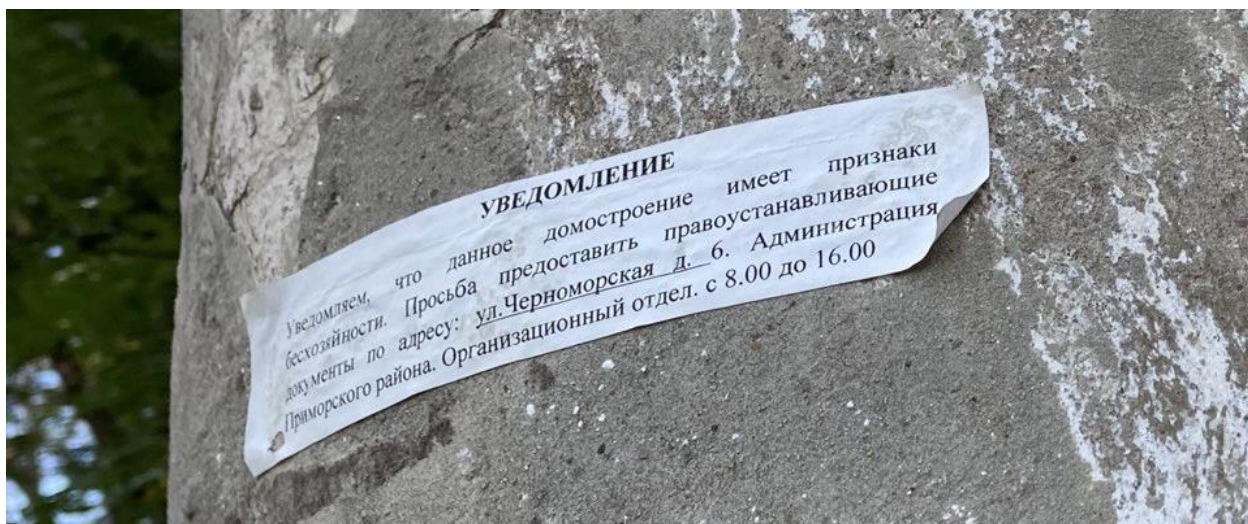

Додаток 123. Оголошення про безхозність на будівлі колишнього маєтку Регіра. Автор знімку Н.Афанасьєва;

Додаток 124. Поточний стан житлового будинку за адресою вул. Італійська, 30. Автор серії знімків – Н.Афанасьєва;

Додаток 125. Поточний стан житлового будинку за адресою вул. Італійська, 30 на 1 листопада 2023 р.. Автор серії знімків – Н.Афанасьєва;

Додаток 126. Поточний стан колишньої Маріїнської гімназії на 24 січня 2023 року. Автор серії знімків – Н.Афанасьєва;

Додаток 127. Поточний стан колишньої Маріїнської гімназії на 8 листопада 2023 року. Автор знімків – Н.Афанасьєва;

Додаток 128. Поточний стан колишньої Маріїнської гімназії на 1 листопада 2023 року. Автор серії знімків – Н.Афанасьєва;

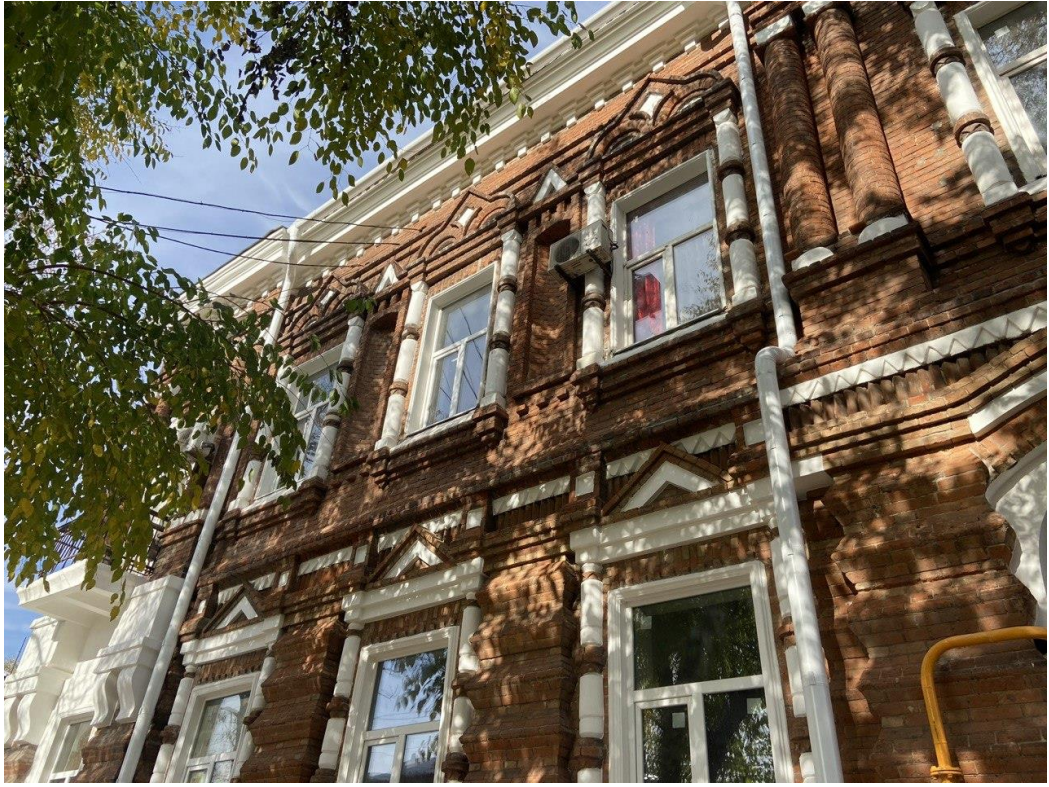

Додаток 129. Поточний стан колишнього маєтку Бремера (вул. Італійська) на 1 листопада 2023 р. Автор серії знімків – Н.Афанасьєва;

Додаток 130. Житловий будинок на вулиці Італійській (1 листопада 2023 р.). Автор знімку Н.Афанасьєва;

Додаток 131. Житловий будинок, що продовжує руйнуватись (вул. Семеніщина, 8 листопада 2023 р.);

Додаток 132. Будинок Нільсена біля Міського саду: знищена металева верхівка башти та маскарон (8 листопада 2023 р.). Автор знімків Н.Афанасьєва;

Додаток 133. Житловий будинок по вул. Миколаївській (1 листопада 2023 р.). Світлина Н.Афанасьєвої;

Додаток 134. Житловий будинок (вул. Грецька). Світлина (8 листопада 2023 р.) Н.Афанасьєвої;

Додаток 135. Будівля на вул. Земській (поруч із знесеним будинком за адресою вул. Земська, 66). Листопад 2023 р. Автор: Н.Афанасьєва;

Додаток 136. Зруйнована житлова забудова вулиці Харлампіївської
(листопад 2023 р.). Фото Н.Афанасьєвої;

Додаток 137. Залишки від житлового будинку по вулиці Грецькій
(листопад 2023 р.). Фото Н.Афанасьєвої;

Додаток 138. Житловий будинок по вулиці Миколаївській (листопад 2023 р.). Фото Н.Афанасьєвої;

Додаток 139. Декоративні елементи на житлових будинках (вул. Харлампіївська). Листопад 2023 р., фото Н.Афанасьєвої;

Додаток 140. «Відновлення» житлової забудови по вулиці Миколаївській (8 листопада 2023 р.). Фото Н.Афанасьєвої;

